

МАГИСТРЛІК ДИССЕРТАЦІЯ

Түркістан-2005.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі

**Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік
университеті**

Тарих кафедрасы

Қорғауға жіберілді:

Маусым 2005 ж.

Ильяс Эрпай

МАГИСТРЛІК ДИССЕРТАЦИЯ

**Тақырыбы: “ Түріктердің исламға дейінгі өлікті
жерлеу дәстүрі”**

Ғылыми жетекші:

т.ғ.к. доцент

Нұрланбекова Р.

Түркістан -2005 ж.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
1 тарау КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ДІНИ СЕНІМДЕРІ.....	7
1.1 Көк Тәңірі.....	8
1.2 Ұмай.....	19
1.3 Табиғи күштерге сену: Жер-Су.....	25
1.4 Шаманизм және оның шығу тегі	32
2 тарау ТҮРІКТЕРДІҢ ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ӨЛІКТІ ЖЕРЛЕУ ДӘСТҮРІ	39
2.1 Адамның өліміне байланысты діни сенімдер мен әдет-ғұрыптар	39
2.2 Өлікті жерлеу тәртібі.....	45
2.3 Моланың үстіне ескерткіштер орнату.....	57
2.4 Ата-бабалар аруақтарына сиыну дәстүрі.....	65
ҚОРЫТЫНДЫ.....	67
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ.....	68
ҚОСЫМША.....	

КІРІСПЕ

Тақырыптың өзектілігі. Көшпелілер тарихы мен мәдениетін зерттеу әлемдегі шығыстанушылардың назарындағы басты ғылыми бағыт ретінде қалыптасты. Бірақ XIX, XX ғасырларда бірқатар саяси, идеологиялық себептермен түрік халықтарының мәдениетін, әсіресе рухани мұрасын, оның эволюциясын, көне өркениет және басқа этностармен тарихи сабақтастылығын, себеп-салдарлық байланысын зерттеу жете қарқынды жүрілді деуге болмайды. Түрік халықтарының төл мәдениетінің жекелеген аспектілері егжей-тегжейлі зерттелді деп айту әлі де еретеу.

Төл мәдениетімізді XXI ғасыр талабына сәйкес ғылыми тұрғыдан саралаудың маңызыдылығы – әр бір ұлттың өркендеудің ең басты факторларының бірі екендігі еш күмән туғызбаса керек. Мәдениетті кешенді зерттеу, яғни халықтың этномәдени келбетінің қалыптасуы мен дамуын кең ауқымда жан-жақты саралау, ұлттық құндылықтардың сан алуан құпияларын зерделеу, сайып келгенде, олардың өркениетті қоғамның рухани сұраныстарын қанағаттандыруға саяды.

Түркі тілді әлем сөз болғанда кең байтақ алып Еуразия құрлығының көп бөлігін мекендейтін бауырлас халықтар көз алдымызға келеді. Бұлар – түркі тілдес алты тәуелсіз мемлекет : Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, Түрікменстан, Қырғызстан. Мұның сыртында Ресей Федерациясы, Иран, Қытай сияқты іргелі елдердің әрқайсысында 10 миллионнан 15 миллионға дейін түркі тілдес бауырларымыз мекендейді. Миллиондаған қандастарымыз Ауғанстан, Болгария, Ирак, Югославия, Монғолия, Кипр, Грекия сияқты елдерде тұрып жатыр. Түркі тілдес халықтар Кіші Азия мен Солтүстік Африкада, Латын Америкасы мен Австралияда, Еуропа елдерінде де қоныстанған. Бір сөзбен айтқанда, түркі тілдес ұлт пен ұлыстар төрткүл дүниенің түкпір-түкпіріне тарап кеткен.

Дүние жүзі бойынша түркі тілдес халықтардың бүгінгі таңдағы жиынтық саны 150 миллиондай. Бұл халықтардың толық тізімі 40-қа жетеді. Түркі халықтарын бір-бірімен жақындастыратын алтын көпір – салт-санасы, мәдениеті мен өнері.

Түркітану ғылымында түрік тілдерінің өзара туыстығы, олардың топ-топқа жіктелісі, бір-біріне алыс-жақындығы жайында А.Вамбери, Ю.Немет, Г.Рамстедт, В.Радлов, С.Малов, К.Менгес, М.Рясенен, Н.Баскаков т.б. ғалымдар жасаған тұжырымдар бар. Атақты түрколог, проф. Н.А.Баскаков түркі ұлыстарының тілдік ұқсастық пен өзгешелілігін байқататын мынадай басты-басты тарихи кезеңді атайды: 1. Алтай дәуірі – ең көне заманғы түркі тіліне қатысты. 2. Ғұн дәуірінде (5 ғасырға дейінгі кезең) түркі тілі батыс ғұн және шығыс ғұн тілдеріне ажырайды. 3. Көне түркі дәуірінде (VI-IX ғасырлар) түркі тілінің хазар, бұлғар, қыпшақ, оғыз, қарлұқ, ұйғыр, қырғыз диалектілері қалыптасқан. 4. Орта түркі дәуірі - IX-XV ғасырлар – қазіргі түркі тілдерінің қалыптасу кезеңі

«Көне түрік дәуірі» немесе «көне түріктер заманы» деген ұғым тарихи археологиялық әдебиеттерде екі түрлі мағынада қолданылады. Саяси даму

үрдісін білдіргенде VI - VIII ғасырларды қамтиды, яғни көне түрік мемлекеттері заманын көрсетеді (тар мағынасында). Ал енді тарихи – этно – мәдени даму үрдісін білдіру үшін кең мағынада қолданылғанда V – X ғасырлар аралығындағы мезгілді көрсетеді. Тарихи – хронологиялық жағынан алғанда ұлан – байтақ территорияны мекендеген әртүрлі түрік тайпаларының бәріне ортақ түсінікті тілдің, өзара жақын әдет – ғұрыптардың қоғамдық қарым – қатынастардың, діни – мифологиялық түсініктерінің қалыптасуымен сипатталады. Бұл ретте Түрік қағанатының өмірге келуімен, Бұрын болып көрмеген дәрежеде қарқынмен дамыған батыс пен шығысты жалғастырушы Ұлы Жібек жолының ықпалы да әсер етпей қоймады.

Түркі тілдес тайпалардың саяси, экономикалық және этникалық-мәдени жағынан Батыс қағанат құрамына бірігуі біртектес, бірақ бытыраңқы этностардың топтасу үрдісінің басы болды.

Түріктер жылжи отырып жаңа мекендеріне жерлеу ескерткіштерінің жаңа түрлерін, атап айтқанда, тастан жасалған антропоморфты балбалдардың тізбекті мүсіндерін ала келді. Жерлеу ғұрпы өзгереді, мысалы, өліктің басын батысқа беріп жерлейтін ғасырлар бойы орнығып келген дәстүрлі бағыт жойылып, олардың басын солтүстікке бағдарлап жерлеу басым бола бастады. Молалардың көпшілігінде адамның сүйектері жауға мінген аттарының сүйектерімен, жорықтағы қару-жарақтарымен бірге жатты.

VI-IX ғ.ғ. ескерткіштер қорымдар, жекелеген қабірлер, кездейсоқ табылған заттар және тастан жасалған тұлғалар түрінде кездеседі. Қазіргі уақытта археологиялық ескерткіштер мен олжалар кешендерін нақты этникалық құрылымдармен тандау үшін материалдар әзірше аз болып отыр.

Түріктер заманындағы жерлеудің сипатты белгісі – адамды атымен бірге жерлеу ғұрпы. Жерлеудің сыртқы белгілері – тастан немесе топырақтан үйілген аласа үйінділер, олардың астына әдетте тік немесе төрт бұрыш түрінде қаланған қабірлер.

Жібек жолы арқылы түрлі мәдениет пен діни ағымдар түрік даласында тоғысып жатты. Қытай, Иран, Үнді сияқты халқының әлдеқайда ежелгі бай өркениеті бар елдердің қысымына (агрессиялық және рухани) төтеп бере білу үшін мемлекеттік идеологияның қажеттігі туды. Түріктер оны таба білді және оны басқа елдердің идеологиясына қарсы сәтті пайдалана алды. Оған көз жеткізу қиын емес, егер талантты қолбасшы, дана Тоныкөктің, Білге қағанның түріктер арасында буддизмді тарату үшін, Будда ғибадатханасын салдырмақ болғанда айтқан «Буддизм мен Даосизм адамды мейірімді де әлжуаз етеді. Бұл жағдай жауынгерлердің соғысу қабілетін төмендетеді. Сондықтан ғибадатхананы бұзып таста, оның көне түріктердің әдет-ғұрыптары мен ешқандай байланысы жоқ. Ал егер керісінше болған жағдайда Тан әулиеті бізді жойып жібереді». Сондықтан да, түріктердің діни наным сенімдерін зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Оны жете білмей тұрып, бір облысының халқының өзі бірнеше есе көп Қытай сияқты елдің

басқыншылығы қалай төтеп бергенін, кейде тіпті ықпалын жүргізгенін түсіну мүмкін емес.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Ежелгі дәуірдегі, әуелгі және кейінгі орта ғасырлардағы түркі халықтарының тарихы жөніндегі мәліметтер көне парсы, көне грек, латын, қытай көне түрік, араб, парсы тілдерінде жазып қалдырылған. Бұл түпкі деректемелердің ақпараттық деңгейі оның хронологиялық және аумақтық шектеулілігі, сондай-ақ осы аймақтың халықтары мен тайпалары тарихының мейлінше әртүрлі болуы салдарынан ерекшеленеді. Сондай-ақ тарихи үрдістің дамуына қарай жазба ескерткіштердегі нақты материалдардың жинақталуы да өскелең бағытта жүреді.

Түрік тайпалары мен халықтардың этникалық құрамы туралы материалдардың мейлінше толық жинағын жасай білген Н.Аристов [1].

XIX ғ. орта шенінде Н.Я.Бичуриннің қытай жазба ескерткіштерінің ертедегі Орта Азия халықтары туралы мәліметтері жинағын бастырып шығаруы аса көрнекті еңбек болды [2].

XIX ғ. аяғы түркология тарихында асқан зор маңызы бар оқиғамен есте қалды – Монғолиядағы Орхон өзенінде руналық екі үлкен ескерткіш: Күл-тегін және Білге –қаған құрметіне қойылған ескерткіштер ашылды. Дат лингвисті В.Томсеннен кейін В.Радлов бұл жазбаларды оқудың кілтін тапты. Сол кезден бастап ежелгі түрік эпиграфикасын зерттеу түркологияның орталығы болған Петербургте маңызды салаға айналды. 1892-1903 ж.ж. В.Радловтың инициативасымен орхон-енисей жазбаларын зерттеудің нәтижелерін қорытылған іргелі еңбектер шығарылды. П.Мелиоранскийдің Күл-тегін құрметіне орнатылған ескерткішті тарихи-филологиялық тұрғыдан түсіндіру жөніндегі елеулі еңбегі сол кезде жарық көрді [3].

Көне түрік жазуын зерттеу ісінде С.Е.Маловтың еңбектерінің маңызы ерекше [4]. Ғалымдардың ежелгі түрік ескерткіштерінің материалдарына негізделген зерттеулерінің нәтижелері түрік қағанаттары шеңберінде болған этногенетикалық үрдістердің Орталық азия мен Сібірдің түркі тілдес халықтарының қалыптасу тарихына өте елеулі ықпал жасағанын көрсетті.

1926 жылы В.Бартольд түркі тілдес халықтардың тарихын күрделі процесс ретінде қорытуға, тілі бойынша туыс, бірақ экономикалық тұрмысы жөнінен әртүрлі халықтардың кем дегенде екі мыңжылдық бойында жүріп өткен дербес әлеуметтік, саяси және мәдени даму жолын көрсетуге тұңғыш рет ғылыми негізделген әрекет жасайды. Зерттеулерінің бұл бағыты ең алдымен оның «Орта Азияның түрік халықтарының тарихы жөніндегі он екі лекция» деген еңбегінде көрініс тапты [5].

Кейіннен Алтай халықтары негізінде түркі халықтардың әдет-ғұрыптарын, діни наным-сенімдерін, тұрмысын В. Вербицкий, А.В.Анохин, Л. Потапов, Н.Дыренкова, т.б. зерттеді [6]. Әсіресе осы салада қомақты еңбек жазып, көп еңбек сіңірген Л.Потаповтың орны ерекше [7].

Орта Азия халықтары негізінде түрік халықтарының діни сенімдері туралы Г.П.Снесарев, Қазақстанда А.Т.Төлеубаев зерттеу жүргізді [8].

С.Кляшторныйдың монографиясында ежелгі түріктердің руналық текстерінен алынған материалдар талданып, жүйеге келтірілген, олар басқа деректемелердің материалдарымен салғастырылып, қол жеткен нәтижелер түркі халықтардың тарихына сәйкес тарихнамалық тұрғыдан да, деректемелеріне тұрғысынан да қорытылған [9].

Л.Н.Гумилевтің түрік халықтарының тарихы жөніндегі кітаптарының жарыққа шығуын да атап өту қажет. Олар хунну державсы мен ежелгі түріктердің мемлекетіне арналған [10]. Сол әлеуметтік-саяси көшпелі қауымдастықтардың пайда болу, даму және жойылу заңдылықтары зерттеледі. Автор кең көлемді тарихи проблемаларға: түріктердің саяси өміріне, олардың тұрмысына, дініне, мәдениетіне зор көңіл бөлген.

Жалпы алғанда, отырықшы және көшпелі халықтың діни нанымдарында алдындағы дәуірлерден алынғаны көп. Адамдардың құдайлық күштермен “қарым-қатынасындағы” аралық міндеттер қоғамдағы ерекше топтың – шамандар қолында болды, ал шамандар ертедегі түрік текстерінде қам деп аталған. Шамандар сәуегейлер, емшілер, “құдайдың қалауын” жариялаушылар болған.

Илхам Дурмус “Искитлер” еңбегінде шаманизмді қарастыра отырып келесі қорытындылар жасайды: “ХҮІІІ-ХІХ ғ.ғ. Г.Георги, С.Банзаров сияқты зерттеушілердің пікірінше шаманизм көне діндердің бірі болып есептелуі тиіс. Осыған қарсы христиан дінін зерттеушілері шаманизмнің бір дін ретінде саналмауы керектігін айтқан. Олардың көзқарасы бойынша шаман - сиқыршы, жаман рухтардан қуу мақсатымен ауруларды сауықтыруға тырысқан, болашақтан хабар берген бір палшы және көріпкел ғана [11]. Өлікті көму әдеттері және жаназа шығару рәсімі Кередут (ІҮ 71-73)- тың берген «Жаназа шығару рәсіміне» байланысты мағлұматтары, Оңтүстік Ресейдегі маңызды сақ қорғандарының зерттеулерінен археологиялық мағлұматпен сәйкес келеді. Бұл екі дерек бір-бірін толықтырып бірнеше мәселелердің шешілуіне себепкер болған.

Профессор М.Жавид Байсун “Тарих Дергиси” еңбегінде нақты өлікті жерлеу және жаназа шығару рәсіміне толық жүйелі сипаттама беріледі [12].

Ғұндар бастаған дәуірден бері келе қайтыс болған адамды жерлеу дәстүрінің тәртібі, балбал тастарды, өлген адамдардың мазарына бейіт ескерткіш орнату рәсімі Алым Карамөрселдің “Түркілерде мезар геленеғи” еңбегінде қарастырылады [13].

Зия Гөкалп “Турк Ұйғарлығы тарихи” нақты өлген адамға жаназа шығару рәсімі, оған байланысты ғұрыптар және тәртіптері қарастырылып, қорытындылар жасалған [14].

Көне түріктердің діни наным-сенімдер жүйесі Эрол Гюнгор “Тарихте түріктер ” еңбегі қарастылып отырған мәселенің зерттеуіне өз үлесін қосты [15].

Кафесоглу Ибрахим “Түрк милли културу” атты кітабында көне түріктердің ежелгі сенімдердің ішінде ең маңызды үлкен орын алатын Көк Тәңірі діні туралы көптеген мәліметтер арқылы дәлелдерін келтіріп сөз етеді [16].

Тәңірі діні туралы көптеген мәліметтер арқылы дәлелдерін келтіріп сөз етеді [16].

Жұмыстың мақсаты және міндеттері. Жұмыстың негізгі мақсаты – түріктердің исламға дейінгі өлікті жерлеуге байланысты дәстүрін зерттеу және соған байланысты өлікті жерлеу тәртібінің ерекшеліктерін айқындау. Осы мақсатқа сай зерттеу жұмысы төмендегідей нақты міндеттерді шешуді көздеді.

- көне түріктердің исламға дейінгі діни-нанымдар жүйесін ашып көрсету;
- исламға дейінгі наным-сенімдер жүйесіндегі өлікті жерлеу тәртібіне байланысты ғұрыптарды анықтау;
- түріктердің өлікті жерлеу дәстүрінде наным-сенімдердің алар орнын айқындау;
- исламға дейінгі және ислам дінін қабылдағаннан кейін түркі халықтардың өлікті жөнелтуге және жерлеуге байланысты өзгерістерін анықтау;
- қазіргі кездегі түркі халықтардың наным-сенімдер жүйесіндегі өлікті жерлеуге байланысты исламға дейінгі ғұрыптардың сінісіп, араласып орын алғанын көрсету.

Жұмыстың құрылымы. Ғылыми жұмыс кіріспе, екі тараудан және қорытындыдан тұрады.

Кіріспеде тақырыптың өзектілігі, зерттелу деңгейі, жұмыстың мақсаты мен міндеттері, дерек көздері мен методологиялық негіздеріне сипаттама беріледі.

Көне түріктердің наным-сенімінде ерекше орын алатын Тәңірі, Ұмай, Жер-Су құдайлары туралы олардың көне түрік руханиятында алған орны, шаманизм мәселесі және түрік шамандарының қоғамдағы рөлі мен тарихи бейнесі бірінші тарауда қарастырылады.

Екінші бөлімде түріктердегі жерлеу ғұрыптары мен жерлеуге байланысты салттар мен рәсімдер айқындалып сипатталады.

Қорытынды бөлімінде ғылыми жұмыс бойынша негізгі тұжырымдар жасалынды.

Жұмыс соңында деректер мен пайдаланған әдебиеттердің тізімі және қосымшалар берілген.

Жұмыстың сараптанылуы. Жұмыстың негізгі мәселелері және тұжырымдары ғылыми-көпшілік басылымдарда жарияланды: «Шаманизм және шаман» // «Яссауи хабаршысы», N5, 2005ж.; «Түріктердің ата-мекені Орта Азияның мәдениеті мен өркениеті // Машат, 7.05.2005ж.; «Киелілер арасында шаманизм»// Шамшырақ, 14.05.2005.

1 тарау КӨНЕ ТҮРКІТЕРДІҢ ҚҰДАЙЛАР ПАНТЕОНЫ

1.1 Көк тәңірі

Ежелгі түркілердің діни сенімдері негізінен Көкке (Тәңірге) және Жерге (Жер – суға) табыну болды. Құдай күштерінің бұл жұбында Көк (Тәңір) негізі болып саналады. Түркі қағандары тек Көк Тәңірісінің бұйрығымен билік етеді деп түсінілген. Мәселен Білге қаған: «Түркі халқы жойылмасын, ел болсын! Әкем Елтеріс қағанды, шешем Ебілге қатынды тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен, мені қаған етіп отырғызған екен», - депті өзінің таққа отыруы туралы тасқа қашалған жазуда. Түркілер Тәңірі бұйрығымен жеңіске жетеді не жеңіліске ұшырайды. Тәңірі мен Жер – Су түркі халқының аласапыран жылдары құтқарды. Түркі хандары өз жазуларында Тәңіріні үнемі өздеріне рақымды болуға шақырады.

Мазмұны жағынан келесі құдай отбасы және балалардың жебеушісі – әйел құдай Ұмай болды. XIX ғасырдың аяғында Ұмайға табыну Алтайдағы кейбір түркі тілді халықтар арасында түркілердің арасында жоғарыдағы құдайлар үштігіне енді және олардың барлық істері құрметіне қойылған ескерткіштен анық көрінеді, онда сәтті жорықтардың бәрін суреттейтін тұста былай делінген: «Көк Тәңірі, Ұмай осылар бізге жеңіс сыйлаған» екен. Орта ғасырда барлық түркі тілді тайпалардың сенімдеріне сонау өткен ғасырда-ақ Алтайда сақталған қасиетті тауларға (ыдуақ баш) табыну үлкен маңызға ие болды. Ежелгі түркілер қаған тегінің жебеуші рухы саналған қасиетті Өтікен сұлбасын (Хангай тауларын) ерекше пір тұтқан. Ондағы ата-баба үңгірінде түркі аңызы бойынша бөрі (қасқыр) сол үңгірде түркілердің ата-бабаларын дүниеге әкелген, бұған қаған жылына бір рет құрбандық шалған. Түркілердің наным бойынша жер және суды, ормандар мен тауларды көптеген рухтар жайлаған. Құрбандық шалумен олардың көңілін жұмсартып, мейірлендіру қажет делінген. Сенім бойынша өлгеннен кейін адамның жаны көшеді делінген. Жер асты патшалығын өлім құдайы және жер асты Эрклиг әлемінің әміршісі билейді десе, оның аты Енисей руна жазуларының бірінде аталады.

Бұл барлық сенім, нанымдар ежелгі түркі тайпалары, оның ішінде оғыз, қарлұқ, қимақ, қыпшақ тайпалары үшін ортақ болды. Мұны орта ғасырдағы араб және парсы шығармаларында кездесетін түркілердің нанымдарына берілген үзік-үзік сипаттамалар дәлелдейді. Мысалы, араб географы Әл-Макдиси (X ғ.) Орта Азия түркілерінің діні туралы былай деп жазады: «Түркілер» бір «тәңірі» дейді, бұл «бір құдай» дегендері. Олардың кейбірі тәңірі аспанның көгілдірі десе, ал кейбірі тәңірі – бұл – көк «аспан» дейді. Византия елшісі Земарх (VI ғ.) және қытай жазбалары мен жасырын парсы географы Худид әл-Әлам (X ғ.) отты пір тұту және отпен тазалау, аластау жөнінде хабарлайды.. Көптеген араб авторлары шақпақ тастың магиялық күшімен жаңбыр шақыратын қабілеті бар түркі сиқыршылары туралы жазады. Өзіндік ежелгі наным-сеніммен қатар, VI – IX ғасырларда Орталық Азияның, одан кейінірек Орта Азия мен Қазақстанның түркі тілді

тайпалары арасында басқа өркениет дүниеге келтірген діни жүйе-буддизм, манихей, христиандық, иудаизм тарады. Иудаизмді өз қағанымен бірге хазар аристократтарының шектеулі тобы ғана қабылдады.

IX –X- ғасырлардың аяғында Орта Азия мен Шығыс Түркістанның түркі тілді халықтарының бір бөлігінде ислам дінін қабылдау басталды, бірақ бұл процесс мейлінше кешірек кезеңде дамыды. Бұл Қарахан және Селжук мемлекеттерінің құрылуымен байланысты болды.

Барлық «ұлы діндер» ішінен буддизм Шығыс Түркі қағандығының аристократиялық ортасында мейлінше танымал болды. Бугут жазбасында (VI ғ.) Таспар қаған мемлекеттік дін ретінде буддизмді ендіруге тырысқандығын білеміз. Ол елге үнділік дін уағыздаушы Чинагуптны шақырды, шіркеу құрды, будда қауымдастығын құрды. Қағанаттың шығысы мен батысында буддизм ұзақ уақыт сақталды, ол енисей қырғыздары мен қыпшақтарына аз да болса тарады. Қырғыздардың төре үйінің ханзадасының бірі тіпті будда монахи болды, Шығыс Түркістанның будда монастырларының біріне жайғасып, қасиетті мәтінді тибет тілінен түркі тіліне аударды.

Шығыс Қазақстанда белгілі ақсүйек қимақ әйелінің жерлеуі кезінде табылған руна жазуы бар қола айна түркі тіліндегі буддалық нақыш сөзбен (сентециямен) безендірілген. Тек Шығыс Түркістанның ұйғырлары ғана буддизмді мемлекеттік дін ретінде қабылдады және Индияда, Тибетте, Шығыс Түркістанда жазылған будда мәтіндерінің түркі тіліне аударылған бай жинағын жасады.

Түркі ортасында таралған басқа бір дін Иранда «жарық ұстасы» Мани (216 – 277ж.) негіздеген манихейлік дін болды. Бұл – жарық пен қараңғылықтың әлемдік күресі, күнге, жарыққа сыйыну туралы о дүниедегі қараңғылықтан құтылу жолдары, діни – салт жоралар және дұғалар арқылы адамдардың жан дүниесіндегі жарықтың бір бөлшегін азат ету туралы электикалық (қарама – қарсы көзқарастарды дәйексіз қосу) ілім.

Манихейлік өзінің барлық қағидаларын (көзқарастарын) принциптерін, зороастризм, буддизм, христиандық және кейбір философиялық ілімдерден алды, бірақ оларды логикалық қарама – қайшылықсыз күйге біріктіре алды. Иерархиялық ұйымдасқан манихейлік шіркеу белсенді миссионерлік жұмыс жүргізді, әсіресе Шығыста, Орта және Орталық Азияда, Қытайда көп тарады. Манихейлік және христиандық қауымдық Таразда VI – IX ғасырларда өмір сүрді.

Егер VII ғасырда христиан қауымдастығынан сирия тіліндегі қысқа ғана жазу қалса, едәуір күдіретті манихей қауымдастығының Таразда өз қауымдастығы болды. «Он оқ елінде» яғни Батыс түркі елінде сенімді ояту үшін жазылған «манихейлік екі негіздің қасиетті кітабы» шығармасында Алтын қала Арғу Талас (Тараз) және манихейлік тұрақтар болған төрт Жетісу қаласы аталады. Тараздағы соғды халқының бір бөлігі зороастризм дінін сақтады, бұған Қазақстан археологтары зерттеген Тараздағы зороастризмдік оба куә болды. Діни синкретизм, яғни көп түрлілік ерте орта ғасырдағы Жетісу қалаларының сипатты белгісі болды. Түркілердің исламды

мойындауына тән болған сипат – қандай да бір мұсылман қаруының жеңісінсіз, халық ешқандай басқыншылыққа ұшырамай, тек бейбіт уағыз жолымен қабылдады. Алайда ислам түркі халқының жауынгершілік рухын өзіне бағындыра алмады. Осыдан кейін түркілер мұсылман, парсы, араб мемлекетінің ықпалына түсті. Түркілер парсы дәстүрлері мен династиясын қабылдап, өздерін Афрасиабтың ұрпақтарымыз деп атай бастады. Дегенмен, осы түркілердің ұрпақтары – Орхон жазбаларын жазған және XI ғасырда бөлініп, Орта Азияның Батыс бөлігінен Персияға көшкен түркі оғыздары өздерінің тілін, ұлтын, тіпті өз көсемі Оғыз хан жөніндегі аңыздарын ұмытпай сақтап қалған. Керісінше, Шығыс Түркістанда қалғандар мәдени мұраларын ұмытып, жоғалтқан. Осы түркілердің Шығыс Азия мәдениетінің ықпалында көп болмағандығын Бартольд былай дәлелдейді: «Олардың соңынан солтүстіктен оңтүстікке қарай мәдениеті дамыған түркілер көшкен: бұлар Ертіс бойының қыпшақтары мен Енисей жағалауы қырғыздардың қозғалысы еді. Осы қозғалыстың әсерімен оғыздар оңтүстікке – Персияға қарай өте бастап, ал қыпшақтар олардың орнын басуы әбден мүмкін. Қыпшақтар арасынан шыққан элемент орыс жылнамашыларынан половецтер деген атпен белгілі оңтүстік Ресей мен Орта Азияның оңтүстік бөлігін басып алған, осы половецтер көрші мұсылман әлемі мен мұсылман мәдениетінің ықпалында болған. Ал қырғыздарға келетін болсақ, бұл халық Енисей жағалауынан өте жай көшкен. Ал Жетісу жазбаларында аты аталған қара қырғыздар еді. Орыстар қырғыздар деп атаған қазақтардың бұларға еш қатысы жоқ. Қара қырғыздар ол жерде X ғасырға дейін болып, олар қазіргі Ақсу қаласының орнында орналасқан. Қытай деректерінде олар Түркістандағы қалаларды басып алғандығы туралы хабарлайды. Ал екінші жағынан, қырғыздардың бәрінің бірдей көшпенді болмағандығын дәлелдейді.

Минусинск жерінің құнарлығы арқасында оларда егіншілік жақсы дамыды. Тек көшпелі түрде өмір сүрген халықтарға қарағанда қырғыздар өз отандарын ықылассыз тастап кеткенге ұқсайды. Сондықтан олардың көші баяу жылжыған.

Ертедегі түріктер дінінің негізі Көкке (Тәңір) және Жер-Суға (Йер-Суб) сыйыну болды [17]. Құдірет деп есептелген бұл қос күштің негізгісі Көк болды. Қағандар нақ осы Көктің еркімен билік құрып, олар “Көк тектестер және көкте туғандар” деп аталды. “Көк өз биігінен (көк жүзінен) менің әкем Илтериш-қағанға және менің анам Илбілге-қатынға жөн сілтей отырып, оларды халықтан жоғары қойды, менің өзімді түркі халқының аты мен даңқы жойылып кетпеу үшін қаған етіп отырғызған мемлекетті сыйлаушы Көк деп ойлау керек” [18]. Көктің еркімен “түріктер жеңіске жетіп немесе жеңіліске ұшырап отырды”. Жұт жайлаған жылдары түрік халқын Көк пен Жер-Су сақтап қалған. Түрік хандары өздерінің әрқашанда желеп – жебеуге шақырады.

Өзінің мәні жөнінен бұдан кейін тұрған әйел тәңірісі Ұмай – отбасы мен бала-шағаны қорғаушы болған. Ұмайға табыну Алтайдың кейбір түркі тілдес халықтарында XIX ғ. аяғына дейін сақталып қалды. Сонымен бірге,

Ұмай түріктер сыйнған құдіретті үш күштің бірі болған және оларға қашанда қамқоршы болып отырған. Мұны мәселен, Тоникөктің құрметіне орнатылған ескерткіштен көруге болады, онда түріктердің сәтті жорықтарының бірін сипаттағанда былай делінген: “Көк, Ұмай (құдай), қасиетті Жер-Су, міне, бізге жеңіс сыйлаған осылар деп ойлау керек”.

Ертедегі орта ғасырлардағы барлық түркі тілдес тайпалардың наным-сенімінде қасиетті тауларға (ыдүк баш) табынушылықтың маңызды мәні болды, бұл сенім Оңтүстік Сібірде өткен ғасырдың өзінде сақталып келді. Ертедегі түріктер “қасиетті Отүкен қара күшін” (Хантай таулары) ерекше қастарлеген, олардың рухы қаған тегінің қамқоршысы деп есептелген. Онда “бабалардың үңгірі” болған, түрік аңыздары бойынша, осы үңгірде қасқырдан түріктердің бабалары туған. Түріктердің пікірінше, бүкіл төңірек рухтарға толы, оларға тасаттық беріп, рақымын алып отыру керек. Адамдар өлген соң жаны орналасатын жер асты патшалығын жер асты дүниесінің билеушісі Ерікліг басқарады [19].

Осы сипатталған наным-сенімдер ежелгі түрік тайпаларына, оның ішінде оғыздарға, қарлұқтарға, кимектерге, қыпшақтарға ортақ болған. Бұған, атап айтқанда, орта ғасырлардағы араб және парсы шығармаларында кездесетін түріктердің наным-сенімдерін сипаттайтын қысқа және үздік-создық сипаттамалар айқын дәлел бола алады. Араб географы әл-Макдиси (Хғ.) Орта Азиядағы түріктердің діні туралы былай жазады: “Түріктер бір тәңірі, яғни “тәңір- біреу” дейді. Олардың кейбіреулері тәңір дегеніміз зәңгір көктің атауы деп пайымдаса, енді біреулері тәңір деген көктің нақ өзі дейді [20].

Ертедегі түріктер арасында әр түрлі діндер таралған, олардың ішінде ең әйгілілері – отқа табыну, жануарларға табыну, өсімдіктерге табыну.

Тәңіршілдік-монотеистік сипаттағы дін жүйе. Ол бір құдайды мойындайды және орталықтанған қаған билігінің, түрік империясының, кейіннен қағататтардың идеологиясы ретінде қызмет еткен.

Тәңірге сыйынудың идеялық негізі - табиғат заттары мен құбылыстарын жанды деп қарау болып табылады. Тәңіршілдік сана әр заттың иесі, жаны бар деп пайымдайды. Дүниенің барлық объектілері адам секілді, оларға сезім мен сана тән-мыс.

Түрік тайпаларының негізгі діні осы еді. Бұрынғы заманда Тәңірі осы сенімде үлкен бір орын алатын. Жаратушы толығымен бүкіл нәрсенің иесі еді. Көк тәңірі сенімінің топырақпен байланысы болмағаны үшін аңшы шопан және мал күтуші топтарға жататындығын сол себепті түбірінің азия даласына байланысуы керектігі болғандығын зерттеушілер жағынан қабылданған. М.Елиоденің көзқарасы бойынша Көк тәңірі Орта және Солтүстік Азия тайпалары үшін мінез-құлықтық бір жүйе, Р. Гираудтың көзқарасы бойынша тікелей «барлық түріктердің негізгі күлті» жағдайында. Азия ғұн танқұсы Мо-Тун Миладтан бұрын 176 жылы Қытай императорына жіберген хатында өзінің тәңірінің қолдаумен таққа шыққандығын айта отырып жауынгерлік жеңістерін алдымен Көк тәңірдің қолдауымен жеңгендерін айтуда; басқа бір Танху Кун-Чин (б.з.д. 160-126 ж.ж.), қытай

императоры жағындан 133-те Мәй-да дайындалған қақпаннан құтылғаннан кейін. Тәңірінің қалағаны үшін өзін қорғағанын» айтқан, жетістігін - Тәңірдің ісі деп айтқан. Миладтан кейін IV ғасыр басында Ғұн әулетін құрған Ли-у Ю-ан жігіттігі қарсысында жас жиені «көк тәңір бұл адамды Ғұндары ойнағаны көк дүниеге әкелді» деген 328 жылы басқа бір түрік ханы өз жетістігінен кейін қолдарын аспанға көтеріп «ей көк (тәңірі) саған шүкір етемін деп сезімдерін айтқан. Ғұн Танқосы Хо-хан-иеһ Қытай императорына жасаған келісім-шартта ант беру себебімен сөзінен қайтқан жоқ Ғұн немесе қытай Тәңірін жазасын көрсін делінген содан құрбан шалынып ант беріскен. Көк түріктердің сапардан алдын жеңіс үшін бата жасағанын айтқан қытай деректеріне қарай қаған Тарду 590-да соғыста атынан түсіп Тәңірге жалбарынған жазбаларға бойынша Тәңірі әлемнің алғашқы себебі яғни жаратушысы жазбалар бойынша Ұлттық тәңір болып көрінуде.

Тәңірге табыну алғашында дін түрінде емес, космологиялық түсініктер мен идеялардың жиынтығы ретінде табиғи құбылыстарға мінажат етумен байланысты пайда болады. Жеке бір халық қана тәңірге табынған десек қателік болады. Тәңірге сенудің терең тарихи тамырлары. Ол күллі дін атаулыдан бұрын пайда болған. [21]

Тәңірі бейнесі б.з.д. ғасырлар бұрын пайда болған Орталық Азиядағы ең көне мифологиялардан келіп шығады. Тәңірі атауының шығуы негізінде ғұндардың «ченш» және қытайдың «тянь», тіпті шумерлік «діңгір» сөздерімен байланыстырыла қарастырылады. Бұл сөздердің барлығы аспан деген бір ғана мағынаны білдіреді. Басқа құдайлардан айырмашылығы Тәңірі материалданбаған, ол – рух, бүкіл тіршіліктің иесі. [22]

«Көк тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақтар ұғымында – сын есім түрінде көк түсті және екінші зат сұм түрінде (тәңірі) көкті және құдайды бейнелейді» деп көрсетеді Ш. Уәлиханов. [23]

Тәңірінің «жаратушы ұғымына айналуы VI – VIII ғасырларда Орталық Азияда Түрік қағанатының пайда болуымен тығыз байланысты. Тәңірі идеясы түрік қағанатының билігін уағыздап, дәріптеді.

Қоршаған орта, табиғат көшпелі түрік тайпаларының тұрмыс тіршілігінің көзі ретінде маңызды роль атқарды, бұған қоса олардың кәсіби қызметі, яғни малды күтіп бағу табиғи – климаттық жағдайларға тәуелді болды. Сондықтан да көне түріктердің діни – наным сенімдері табиғатқа табынушылық сипат алды.

Тәңірі – құдайдың пайда болған уақыты қай кез деген мәселе бойынша ғалымдардың пікірі бір жерден шықпайды. Француз туркологы Жань – Поль Ру біздің заманымыздың аз алдында десе, Қытайлық тарихшылар б.з.б. V - III ғғ. дейді, ал белгілі лингвист – ғалым О. Сүлейменов Шумер ескерткіштерінің негізінде б.з.б. IV мыңжылдықта пайда болған деген ойды ұсынады. Ол: Ғайса пайғамбар туғаннан 4 мың жыл бұрын философиялық ілім ретінде қалыптасып, жер бетіндегі ең ескі ілімдер – семит және үнді – иран діндерінің анасы болып, ежелгі мысыр діндеріне елеулі әсерін тигізген «Тәңіршілдік» [24] – деп жазды. Тәңір сөзін ежелгі Шумер тілінде дәл осы мағынаны беретін «Дингир» салыстыра қарастырған О. Сүлейменовтен де

бұрын Г. Немет болған. Алайда, Шумерлердің тілі мен олардан 2500 жылдай кейін Солтүстік Қытайда өмір сүрген ғұндарда ортақ бір сөздің табылуының мүмкін еместігіне және тағы басқа ерекшеліктеріне назар аударып отырып, екі сөздің бір екендігі қабылданбай тасталған. [25] Дегенмен де мұндай туыстық мәселені тек қана лингвистикалық және фонетикалық тұрғыдан қарастыру дұрыс болмаса керек. Мәселені тарихи және географиялық жағынан да қарастырған дұрыс болатын шығар.

«Диңгир» сөзінің шумер тілінде тек «жарық» мағынасында емес, тәңірі яғни діни күдіретті білдіретін термин екендігі шумер тілі мамандары Ландсбергер тарапынан айтылған. [26] Ал шумерлердің Месопотамияға Азиядан көшіп келгенін ескерер болсақ, тәңірі сөзінің шумерлерде де болуы мүмкін екендігі туралы пікір беки түседі.

Қолымызда бар көптеген мәліметтер бізге көне түріктердің діни жүйесі үш бөліктен тұратындығын көрсетеді.

Оның біріншісі әрі ең жоғарғысы – Тәңірі көк аспан және құдай дегенді білдіреді [27] Көк тәңірі дала халықтарының сенімінде бір жаратушы ретінде көрінді және діни жүйесінің мәйегі болып табылады. Хұндар Табғаштар, Түріктер мен Ұйғырларда құрбандық шалатын күдіреттердің ең басында келеді. Ең жоғарғы билеуші сонымен қатар көк (аспан) бейнесіне ие. Осыған байланысты көне түрік жазбаларында көбіне «Көк тәңірі» атымен аталады [28]. Жоғарыда аталған халықтар арасында этникалық элементтері, діни сенімдері мен дәстүрлерінде ортақ ұқсастықтар көп. Ұрпақтары ол дәстүрлерді ата – бабаларынан қабылдап алып, кейінгі ұрпақтарына жалғастырып отырған. Оның жекелеген бөліктері біздің ғасырымызға дейін Алтай – Саян халықтарында сақталған [29].

Көк тәңірі (көк аспан) – ол кәдімгі көзге көрінетін аспанға қарама – қарсы қойылатын заттық аспан емес [30]. Сондай – ақ, көне түркі жазбаларында ол құдайланған аспан кейпінде бейнеленеді. Тәңірі көне түріктердің түсінігше бірнеше сипатқа ие: а) жоғарыны яғни көкті көрсетеді «жоғарыда түрік тәңірісі, түріктің қасиетті жер – суы былай деді: «Түрік халқы жоқ болмасын! Ол халық болып қалсын!»»

б) Жаратушы қызметін атқарды: «Түркі халықтарының аты мен даңқы өлмесін!» деп әкем қағанды, шешем қатынды жоғары көтерді, тәңірі, ел берді, - «түркі халқының даңқы мен аты өлмесін» деді, ойлану керек [және мені] қаған отырғызды».

в) жебеуші функция: «тәңірі күш (оларға) бергені үшін, қаған әкемнің жауынгерлері бөрідей болыпты, дұшпандары қойдай болыпты. Тәңірі [бізге] рақымдылық көрсетті – бір тым тырақай қудық [оларды] (яғни дұшпандарды)

г) адам тағдырын белгілеуші функция: «уақытты тәңірі бөліп қояды, барлық адам баласы өлмек үшін туылған»

д) жазалаушы функция: «... Тәңірі [сен] (яғни түрік халқын) өлтірді»; «Тәңірі, Ұмай қасиетті жер – су бізді жазалайды...»

е) Еркектік бастаумен байланысты қаралады. Ол туралы қаған эпитеттерінде тұрақты кездесетін адам кейпіне бейнелеуге жататын – тәңірі тектес деген сөзбен қорытындылауға болады.

Олай болса көне түрік мәтіндеріндегі ең жоғарғы күйрет-тәңірі көзге көрінбейтін қасиетке ие және адам өмірінде күнделікті болып жатқан оқиғаларға араласпайды [31]. Тәңірі тұрақты осы айтылғандардың барлығын біріктіретін болсақ соған қарап онғың көне түріктердің тағдырын, мемлекетін және билеушісін белгілейтін құдіретті құдай болып саналғанын білу қиын емес, ол жекелген қағандарды көкке көтерген, жеңіс силаған, оларды тақтан түсірген, дұшпандарынан жеңілдіріп жазалаған. Қағандардың билігі көк тәңірінің қалауымен болады деген идея қатардағы көшпенділер арасында берік орныққан. Алайда, көне түрік мәтінде көктің өлген адамдардың мысалыға, қағандардың мекені екені туралы анық түсінік беретін сөйлем бар. Күлтегін ескерткіштерінде: «көкте сіздер тірі адамдардың ортасында жүргендей боласыздар» деп айтылған.

Қытай деректерінде көк култі туралы аз әрі қысқа жазылған. Соның бірі: Көне түріктер әдетте бес айда көк тәңірге арнап құрбандыққа қойлар мен жылқыларды шалған. Өзге нұсқасында: «бесінші айдың ортасына түріктер Тамир өзенінің бойына көк тәңіріне арнап құрбандық беру үшін жиналған. Оған көптеген қойлар мен жылқылар сойған». Дегенмен көне түріктерде адамның тағдыры көк тәңірінің белгілеуіне байланысты деген түсінік болғандығы қытай бастау хаттарынан белгілі. Мәселен, Білге қаған Күлтегіннің өлімі туралы: «адам баласы көк тәңірінің белгілеген уақытында өлуі үшін туылған» деген [32].

Хан кітабының сиуңну баянында ғұн мемлекетінің әмірлеріне Қытайлық әтек Жүн – шин Иөнің Қытайдың патша сарайына хат жазуды үйреткенін айтқан. Оны көк пен жердің қалауымен таққа отырған Сиуңнудың ұлы тәңірқұты Қытайдың ұлы патшасының денсаулығының мықты болуын инабаттылықпен тілейді» деген сөздермен басталған [33]. Бұл жерде Жүн – шин Иө Тәңір Құтты жебеуші көк пен жер, ай мен күнді ғұндардың сенімімен алғаны анық. Жоғарыда көк аспан төменде қара жер жаралғанда екеуінің арасында адам баласы жаралған деген жолдарға өте жақын. Көне түріктердің ғұндардың ұрпағы екеніне күмән жоқ. Демек, тәңіршілдік ғұндардан көне түріктерге мұрагерлік жолмен өткен. Солай десек те оның дін ретінде жалпыхалықтық идеологияға айналуы тек VI – VIII ғасырларда ғана болған деген тұжырым жасаған дұрыс.

Тағы да Қытай деректеріне, сиуңнуларға келсек; «олардың әділеттілікте шаруасы жоқ, тиімділікке ғана ұмтылады. Тек көк тәңіріден ғана қаймығады. Сондықтан да оларды тыныштандыру үшін мол сыйлықтар беру келісімді бұзбау үшін тәңірі атынан ант ішкізу тәңіріқұтын тыпыр еткізбеу үшін бауыр еті баласын амантқа алуы керек. Сонда сиуңнулар шабуыл жасағысы келсе де мол пайдадан айырылудан тәңірге опасыздық жасаудан мұрагерін мерт қылудан қорқып амалсыз жіпсіз байланып қалады» - деген жолдар бар [34]. Бұл дерек ғұндардың тәңіріні құрмет тұтып, оған опасыздық жасаудан қорқатындығын көрсететініне үлкен дәлел бола алады.

Ғұндарда жылына үш рет: бірінші, бесінші, тоғызыншы айларда Сюй деп аталатын рәсім күні ғибадатханаға жиналып көкке құрбандық шалатын дәстүр болған [35].

Ғұндардағы бесінші айдағы құрбандық шалу ғұрпы көне түріктерде де сақталған. Бұл дәстүр Алтай халықтарында ХІХ ғасырға дейін сақталған. Мысалыға, жыл сайын хакастар әдетте маусым айының бірінші жартысында тәңірге арнап құлшылық ұйымдастырған. Қытай бастаухаттарындағы көне түріктердің жаз шыға бесінші айдың үшінші он күндігіндегі өткізетін құлшылық ету дәстүрі бүгінгі күнтізбе бойынша 5 - 10 маусым аралығына сәйкес келеді [36]. Хакастарда тәңірге құлшылық ететін жерге баруға әйелдер мен қыздарға рұқсат етілмеген, тіпті, үй жануарларының ішінен ұрғашыларының да бұл жерге әкелінбеуін қатаң қадағалаған [37]. Тәңірге сыйыну шамандарсыз өткен.

Хакастардағы (қачиндер) тәңірге құрбандық шалу салты Тығыр Тайық деп аталған бұл әдет бойынша күллі қауым тәңірге жалбарынып оның құрметіне қойды құрбандыққа шалады. Қымыз, айран, сүт, сорпа судай ағылады. Мейрамға жақын ауылдардан еркектер жиналады. Әйелдер мен бақсы балгерлер оған жіберілмейді. Тіпті үй жануарларының ұрғашыларының да әкелінбеуін қадағалаған [38]. Әдетте құрбандыққа шалынатын малдың түсі ақ, бірақ басы немесе маңдайы қара болуы шарт болған [39].

Қазақтарда да қандай да бір қиын жағдайда болғанда немесе қандай да жақсы бір нәтижеге жеткенде тәңірге арнап құрбандыққа «ақсарбас» (басында сары белгісі бар ақ қой) және «боз қасқа» (басында қасқасы бар ақ жылқы) шалатын болған [40].

Якуттарда тайық деген діни ғұрып бар. Онда олар көк пен күнге табынады. Тайыққа тап болған шаман есінен танып қол аяғы тартылып, талып қалатын көрінеді [41]. ХІІІ ғасырда Мажарстанға көшкен Қыпшақтар кейіннен христиан дінін қабылдаса да ХХ ғасырдың басына дейін тәңірге құлшылық етуін жоймаған. Олар шіркеуден шыққаннан кейін алқақотан отырып алып, христиан дінінен өзге бір беймәлім дінінің аяттарын оқыған. Одан соң «тәңірі, тәңірі әмин!» деп бата қайырған [42].

Біз көне түріктерде тәңірге құлшылықты кімдер басқарғаны туралы анық еш нәрсе айта алмаймыз. Р. Н. Безертинов: «Қағандар тәңірінің қалауымен билік еткен. Сондықтан олар мемлекеттегі ең жоғарғы дін басы саналып, халықты басқарғаны сияқты құлшылықты да басқарған» деген пікір айтады [43].

Қазақтарда тәңірге құрбандық шалуға байланысты мынадай ерекшеліктер болған. Басқа халықтардағы сияқты тек қана қой мен жылқы ғана емес кез – келген малдың еркегі шалына береді. «Шора» атты поэмада батырдың әйелі «түйеден – нарды, жылқыдан – айғырды, сиырдан - өгізді, қойдан – қошқарды алып тәңірімнен ұл сұрап барайық» дейді.

Орхон жазбаларында тәңірі сөзі 20 жерде кездеседі. Сонда кездесетін «тәңірі жарылқады» деген сөз тіркесі түріктер арасында әлі күнге дейін қолданыста жүр. Мәселен, қиын жағдайға тап болған адамға немесе сүрініп

құлап қалған ауырсынып құлаған балаларды жұбату ретінде тәңірі жарылқасын ештеє етпейді деген. Осымен қатар көк соқсын, тәңірі тапсын деген сөз тіркестері біреуге нала болғанда қарғыс ретінде айтылады. Бұл сөз тіркестері бүгінде тәңіршілдіктің қалдықтары ретінде қазақтарда, хакастарда, татарларда күнделікті тұрмыста жиі қолданылады.

Ибн Фадлан (Хғ.) жазбасында оғыздар туралы, олардың бірі бақытсыздыққа ұшыраса яки ауыр жағайға душар болса, басын көкке көтеріп «бір тәңірге» жалбарынады. Онысы «биллах уахид» (Алла біреу) дегені дейді, ибн Фадлан Башқұрттарға барғанда олардың біреуі өзі сыйынатын тәңірлерінің саны он екі екенін айтқан олар: Қыс иесі, жаз иесі, жаңбыр иесі, жер иесі, ағаш иесі, жылқы иесі, су иесі, күн иесі, түн иесі, ажал иесі, жел иесі ал аспандағы тәңірі – солардың ең үлкені. Бұлар бірінің ісін бірі қолдайды. Әр заттың иесі не ұйғарса, басқалары соған келседі. Тәңірі бәрінен де жоғары, ұлы, бұзық ниетке салынғандарға жол бермейді» деді – делінген [44]. Бұл мәтін бізге түркілерде көптеген тәңірлердің барлығынан. Бірақ та, олардың ең үлкені көк тәңірі екендігінен хабар беретін ең сенімді мағлұмат болып табылады.

Х ғасырдағы тағы бір араб географы әл – Макдиси Орта Азиядағы түріктердің діні туралы былай деп жазады: «Түріктер бір тәңірі яғни тәңірі біреу дейді. Олардың кейбіреулері тәңір дегеніміз зенгір көктің атауы деп пайымдаса енді біреулері дөңір деген көктің нақ өзі» дейді [45].

Көне түріктердің құдайлар пантеонында бірнеше тәңірі болған. Бірақ, олардың саны нақты қанша болғанын айту қиын. Әйтсе де, осы бағытта арнайы зерттеулер жарық көре бастағанын атап өткен жөн.

Шумер түрік мәдениетін салыстыра отырып О.Сүлейменов тәңіршіліктің өзекті идеясының бірі қайта тірілуге сену болған. Моңғолиядан Венгрияға дейінгі жалпақ далада тізілген қорғандар басына қойылған әйелдер мүсіні - Иштордың белгісі осы тас мүсіндер деп көрсетеді [46].

Көне түрік шығармасы «Ырқ бітікте» ала атты жол тәңірі және қара аттыжол тәңірі туралы мәліметтер кездеседі. Ала атты жол тәңіріне тән қасиеттер мыналар: а) оның ала аты бар; ә) ол үнемі қозғалыста болады; б) адаммен жақсы қарым-қатынас жасауға әзір.

Енді қара атты жол тәңірінің сипатына назар аударайық. а) өзі қара түсті, қара жолдың иесі. ә) медициналық қызмет атқарады: «сынғаныңды бүтіндеймін, үзілгеніңді жалғаймын» дейді адамға. б) жасампаздық қызмет атқарады. «мен халықты немесе мемлекетті жасадым» дейді. «Ырқ бітік» кітабындағы бұл мәліметтер көне түріктердің түсінігінде екі қарама – қарсы жарық, мейірімділік және түнек, зұлымдық құдайларының болғандығын аңғартады [47].

Көк тәңірі наным туралы Орхон жазбаларының негізінде біраз мағлұмат алуға болады. Күлтегіннің үлкен жазуында бірнеше жерде айтылатын «тәңірі» кейде «түрік тәңірісі» түрінде аталып «ұлттық тәңір» ретінде көрініс тапқан [48]. Көк түріктердің Қытайдан бөлініп шығып

тәуелсіз мемлекет құрулары 680 – 682 жылдары оның еркімен жүзеге асырылған [49].

Қаған түріктерге тәңірі тарапынан жіберілген, бірақ халық қағанды тәрк еткені үшін «тәңірінің» көріне ұшырап, жағдай мүшкілге айналған. Яғни тәңірі түрік халқының өмірі мен бостандығын қамтамасыз етуші «ұлы құдірет» болып есептелген. Тоныкөкке табысқа жету үшін қажетті білікті (даналықты, ақылды) де ол берген [50]. Түрік қағанатының құрушылар болған. Бумын мен Истемиді түрік заңдарын жүргізу үшін; тәңірі таққа шығарған, «түрік халқы жойылмасын деп, ел болсын» деп Елтеріс қаған мен Ел Білге қатынды тәңірі төбесіне ұстап жоғары көтерген. Соғыстарда оның қуат беруінің арқасында жеңіске жетеді. «Тәңірі» түріктің өміріне амалсыздан килігеді, бұйрық береді. Құдіретіне бас имегендерді жазалаған. «Тәңірі» өзі берген құт (билік) пен тағдырды лайық емес адамдардан қайта алады. Нұр себетін, өсімдіктерді жаратқан «ұлы тәңірі» яғни ол тіршілік беруші және жаратушы. Бұлардың барлығы «тәңірінің» теңдесі және ұқсасы жоқ, адамдарға жол көрсететін, олардың жойылмауын бұйыратын, жазалайтын немесе жоғары көтеретін бір «ұлы құдірет» болғанын көрсетеді.

Аспан мен аспан жарықтарын құдай тұту әсіресе ежелгі шумерде кеңінен тарады. Сондай – ақ ежелгі түркілер аспанды құдай тұтқан. Сондықтан шумерлер ежелгі ең жоғарғы аспан құдайы Агу – дингирді, аспан құдайы дегенді білдіретін, «әке» және «құдайлар патшасы» болып есептелетін, өз тағында аспанның үшінші бөлігінде отырып, әлемді басқаратын құдай деп санаған. Құдіреті күшті деп санаған сол құдайға әлемнің толқыған тасқын суынан қорыққан басқа барлық құдайлар көмек сұрап келеді. Осылайша ежелгі түркілердің дүние жүзі үш әлемнен және үш қабаттан тұрады деген түсінігі шумерлерде де болған. Түркілер Тенгри әлемін он қабатты деп есептеп, бүкіл әлемнің үстінен жоғары деп атаған. Тенгри құдайы аспанның тоғызыншы қабатында мекенетеді, оның аты Көк – Тенгри. Осыған қарағанда шумерлер аспандға табынғандай түркілер де табынады. Қазақтар арасында, Тенгри – табынуына негізделген ежелгі діндердің ғұрыптары әлі күнге дейін орындалады. Тіпті қазақтар өздерінің жақындарын «пұт - тенгри» немесе «ескерткіш тенгри» деп атаған. Осылайша туыстарын құрметтеуін білдірген. Қызығы, шумерлер өздерінің аспан құдайы Ануды Дингир деп те атаған.

Шамаш пен Алас отына табыну. Басқа құдайлар арасынан көрнекі орын алатын от немесе жарық, күн құдайы. Бабар – Шамаш бір уақытта қаһарлы және күн қызуынан құрғатып жіберетін және қасиетті күн сәулесінен тірілетін бейне. Шумерлер отты киелі тұтып, от құдайы Шамашқа, құрбандық шалған. Күн құдайларына табыну скиф тайпаларында да барын Геродот масағаттары айтқанында жаза кеткен. Қазақтарға отқа немесе күнге табынудың маңызы үлкен, өйткені киелі оттың – Алас деген ежелгі аты сақталған (шумерлерде Шамаш). Аласқа табынудың тамыры ежелгі шумерлерге кетуі мүмкін. Қазақтардың сенімі бойынша от – отбасы үйінің қамқоршысы. Жаңа отауға түскен келін үлкен үйде отқа табыну керек болған, отқа құрбандық шалып, май құяды. Қазақтарда отпен аластатып

тазартатын әдет бұрыннан сақталып келеді («алас» деген көне сөз – түнгі жарық, киелі от дегенді білдіреді). Бұл әдет қыстаудан жайлауға көшкенде жасалған. Бұрыннан қазақтарда қыстық қотандарда адамдар жиі күнә жасайды деген сенім қалыптасқан, өйткені үйде адамға зиян зұлым күштер бар деп сенген. Ал жайлау кіршіксіз таза болғандықтан ол жаққа таза болып бару керек, сондықтан көшетін жолға түспей тұрып, ортасынған өздері мен малдарын өткізу үшін екі жақты от жаққан. Жылқылар «таза мал» болып есептелгендіктен оларды өткізудің қажеті болмаған. Қазақтар үшін от немесе күн тазалықты және жаңаруды білдірген, осындай мағына шумерлерде де болған.

Тірілте алатын Шамаша күн құдайының бейнесі өмірге қайта алып келетін табиғи құдайдың бейнесімен байланысып жатыр, кейде күн құдайларының айналымы жүргізіліп тұрған. Бір қызығы, қазақтарда жәй ғана, мағынасыз барлық өлеңдерге қолданылатын «тамыз, тамыз, тамызық» деген өлеңдер сақталып қалған. Қазақтар қолданатын осы өлең қайырмасы осы шумерлердің Тамыз құдайының құрметіне арналған дұғалар мен діни өлеңдер, ұрандар болып табылады деп сенуге болады. Осылайша, Тамыз сөзі (қазір бұл сөз қазақтарда тамыз айын білдіреді) тағы да бұл сөз «от жағу» немесе «су құю» дегенді білдіреді. Қазақтар өздері түсінбей ежелгі шумерлер құдайына арналған осы дұғаны қолданады. Бұл дәлелдеме қазақтар шумерлердің ұрпақтары екенін білдіреді.

«Азиялық көшпенділер діни өмірінде көк тәңірі сенімінің алар орны мен маңызы өте жоғары болған» - бұны Ж. П. Ру тәңіршілдік діни дүниетаным деп атайды [51].

Ертедегі түрік – моңғолдардағы тәңірі сенімінің маңызды рөлі мен атауы бүгінде олар (қазақ, қырғыз, қалмақ) мейлі ислам, мейлі лама дінін қабылдаса да сақталып қалған [52].

1.2 Ұмай

Ұмай ертедегі Орталық және Орта Азияны мекендеген көшпелі түркі тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке молшылық құдайы болған. Бұл әйел құдай көне түрік құдайлар пантонында ғарыш құдайы, тәңірден кейін екінші орынды алған. Көне түріктердің ғұламасы Тоныкөкке арнап қоылған ескерткіште мынадай: «Тәңірі Ұмай қасиетті жер су міне бізге жеңіс сыйлаған осылар деп ойлау керек» деген жолдар бар [53]. Мұнда ол түріктердің желеп-жебеушісі болып сипатталады. Көптеген түрік халықтары тілінде Ұмай мен Ұма сөзі мағыналас. Олар баланың орны жатыр, құрсақ мағынасында қолданылады. ұмай сөзінің төркіні Алтайша емген (ана), сақаша бие деген мағынаны береді [54].

Ә.Қоңыратбаев «Оғыз - қыпшақ ұлысы және шамандық культі» деген мақаласында Ұмай - жатыр, әруақтың басы. Әрбір айғырда ұма болған ол екі әруақтың жемісі (әйел мен ер). Балқы жырау Төребайға айтқан:

Атаң сенің сығайдан
Анаң сенің құмайдан,
Екі асылдың белінен,
Сағатты күні пайда боп,

Жаратқан Алла лайдан, - деген жерде сол екі әруақты айтып отыр. Құмай кейде жүйрік ит, құс. мұнда ит тотамінің ізі бар. Бірақ негізгі ұйытқы ата. «Ат биеден, алып анадан» дейтін мақал содан туған-дей келіп шаманизм көп заман Ұмай түрінде келіп VI-IX ғасырда ғана жаңа нанымға айналады деген тұжырым жасайды. Демек Ұма деп биені қазақтарда да қолданған. Ал оның пайда болуын VII ғасырдан жоғарыға шығарады [55]. Ұмай ананы көпшілігі ертедегі үнділердің осыған ұқсас құдайы «ума» мен салыстырады. [56].

Ұмай бүгінде әртүрлі түрік халықтарында сақталған. Алайда, оның қызметі туралы ғалымдар арасында әлі бірізділік жоқ.

Ұмай туралы М.С.Орынбеков ол үй ошағының, балалардың, өнердің қамқоршысы десе [57], Л.П.Потапов «Ұмай - босанатын жас әйелдер мен жаңа туылған жас сәбилердің жебеушісі» - деген анықтама береді [58]. Орхон жазбаларында Ұмай сөзі Тәңір және Жер-сумен бірге айтылады. Л.Базеннің есептеуінше ол орхон жазбаларында төрт рет аталған [59].

Ұмай термині ертедегі түріктердің руникалық мәтіндерінің алғашқы басылымында (Күлтегін ескерткіші) В.В.Радлов оны «жебеуші әйел құдай» ретінде түсіндіріп өткен. Сол басылымда, бірақ Енисей жазбалары бөлімінде бір эпитафияда, енді ол еркектің аты ретінде кездеседі. Көне түрік жазбаларының екінші басылымында В.В.Радлов Ұмай сөзін (Тоныкөкке арналған ескерткіш) жай ғана «құдай аты» ретінде атап өтеді. Ақырында көне түрік руникалық жазбаларының соңғы басылымында ол бұл сөзді «әйел құдай» және «ер кісінің аты» деп аударады.

П.М.Мелиоранский өзінің еңбегінде Ұмайды әйел құдай, әлі күнге Алтайдағы шорларда бар екендігі белгілі, қазір Ұмай балалардың

қамқоршысы саналады деген ой айтып, оның қайдан шыққанын көрсете білген. П.М.Мелиоранскийдің туындатқан бұл сөзі қазір тек жергілікті сипатқа ғана ие. Ал көне түріктерде Ұмай, тек ғана балалардың қамқоршысы ғана емес. Тоныкөкке арналған жазбада көрінгендей бір жорықта түріктерге жеңіс сыйлаған Тәңір, Ұмай, және ыдук Йер-суб деп түсіндіріледі [60]. Кейінгі ортағасырлық ұйғыр жазба ескерткіштері мен М.Қашғаридің сөздігінде Ұмай құдай ретінде емес кейбір зерттеушілер айтып өткендей «баланың жолдасы» (плацент) және «ананың құрсағы» мағынасында қолданылған.

Абакан ауданы (Хакасия) маңынан табылған көне түріктік жазбалардан дәйек сөз келтіріп көрейік. «Бу атымыз умай баг біз ұлы алып ар өзін алаты кылма озлак ат өзін уч арык алмадын іыта азан чума козынчума алдырма іч алінму иіу ардамим – Бұл біздің атымыз Ұмай бек, біз мұрагер ер қаһарман, өзінді өзін сен азаптамадың ат үш күйеу айрылып... сен менің жақсы дәстүрімнен менің арманымнан айрылма. Менің қуатым ішкі халқымда...[61].

Ұмайды түрік пантеонында жоғарғы орын иеленген ежелгі құдайға жатқызуға болады. Ол көне түріктерде барлық түрік халқының қорғаушысы ретінде есімі биік тұратын әйел құдайы еді. Тәңір және Жер – сумен бірге ол түрік халқына жауларымен болған соғыста жеңіс сыйлаған. Орхон жазбаларында қаған әйелін Ұмаймен теңестіру кездеседі. Он жаста ұмай текті шешемнің бағына інім Күлтегін ер атанды [62]. Бұл Ұмайдың ежелгі түріктердің билік элитасы, ең алдымен қаған тарапынан да құрметтелгендігін көрсетеді.

С.В.Иванов түріктердегі «көкті мекендейтінұлы жаратушы өмірлік күш» туралы арнайы түсінік берген. Бұл өмірлік күш кейіннен табиғаттың түрлі құбылыстарының антропоморфизациялануына байланысты Ұмай бейнесімен суреттеледі. ұмай адам өмірі мен денсаулығына, мүмкін үйіне зиян келтіретін зұлым рухтарды ататын садақ пен жебемен қарулануымен өзіне назар аудартады. ұмай рөлінің бірте – бірте артуын оның тәңірдің тағының жанында тұруы олардың баласының да сол жерден көрінуі Алтайдағы күдергі валунасында және Ыстықкөл бойымен қоса бұл ескерткіштерде көне түріктерде құдайлар иерархиясындағы үштікте жер – судың рөлі ақырындап соңғы орынға дейін төмендейді. Ал тәңірдің алып қаһарлы тұлға ретінде бұрынғы өз билігінде қалғанын көреміз [63].

Ұмай рөлі бөрінен бұрын кісі ұлының туылуымен баланысты сипатталады. Құнарлылық құдайы болған ұмай нәрестелердің туылуында және олардың тағдырында едәуір маңызды рөл ойнаған. Мысалыға, армян авторы Кагапактваци Албан епископа Израил Хазарға оны Афродита тұрпатты деп түсіндірген. Жамбыл облысында Билікөз өзенінен күдергі валунасына ұқсас тақта тастың сынығы табылған онда түрік жауынгерлерінің жұбайларымен бірге тәңірі мен ұмайларға тәжім етіп тұрғаны бейнеленген. Соңғысының басында үш мүйісді тәж бас киім бар. [64]. Сол кезеңдерде қаған әйелдерін Ұмайға теңеу кең таралған ол оның жер бетіндегі бүкіл тірі жандының қорғаушысына айналғандығын көрсетеді.

Ұмай көне түрік дәуірінің өнерінде басқа бейнелердің арасында бейнеленеді. Бұл тәңірияның бейнесі Күдергі обасындағы белгілі валунға салынған. Онда ол күрделі сахнада тәж бен қасында (сол жағында) масштабы едәуір кіші бірақ та, сәй да тәжбен қолымен сахнада бейнеленген үш аттың біреуінің жүгенін ұстап тұрған күйінде тасқа қашап түсірген. Л. Р. Кызыласов алғашқы болып Күдергі валунындағы негізгі әйел суреті Ұмай деп дәл айтты. Көне түріктік Ұмайдың көне ирандық басына тәж кигені бейнемен ұқсастығы назар аударуға тұрарлық [65].

Сахнадағы көріністің барлығы жас баланы жерлеу ғұрпымен байланыстырылған сияқты, не болмаса бейнелер кестесіндегі көне түріктік құдайлар иер – суб – жер мен судың құдайы және құнарлылық пен балалардың қорғаушысы Ұмайдан от басы мен әулеттің амандығын тілеу дәстүрімен байланысты түсіндірілді. үшінші көзқарас бойынша бұл жерде жерлеу дәстүріне қатысқан адамдар және құдайлар мен рухтар бейнеленген ересек адамның құрметіне қойылған жерлеу дәстүрі дейді [66].

Ж. П. Ру «ұмай» терминінің шығу тегін баланың жолдасына байланысты көптеген ғұрыптардан іздеуге ден қойған, өйткені көне түрік дәуіріне жататын деректерде бұл туралы аз жазылған. Есесіне олар этнографиялық материалдардың дәлелі бойынша бүгінде түрік – моңғол халықтарында көрінеді. Ж. П. Рудың пікірінше олар баланың жолдасы мен жанның байланысын көрсетеді. Осыған байланысты Алтай халықтарындағы «жан» туралы мәселені зерттегенде ол ұмай сөзінің баланың жолдасына байланысты вегативті сыртқы жан сөзінің жинақталған тізбесі ретінде айтады [67].

Ежелгі кездегі наным сенімінде Ұмайдың үлкен рөл атқарғандығы оның ошақты отбасын және балаларды қорғап, адамдардың көбейіп, олардың ру – тайпаларының күшейіп, үлкен кішіні жебеп жүруінен көреміз. Сонымен бірге үш жасқа дейінгі сәбилердің жанын білдіреді. Бұл сәбилердің жаны соларды қорғап жүретін осы құдайдың қолында екендігіне сенгендігін көрсетеді. Сәбилердің кіндігін де ұмай сөзімен атап оны кішкене қапшыққа салып бесікке асып қоятын болған. Ол ұмайдың әрдайым бесіктің қасында болуын қалағандығын білдіреді. Осыдан кейін ол жаңа туылған сәбидің қасында болады деп есептеген. Егер сәби жылап немесе ауырып қалса онда Ұмай кетіп қалады деп есептеген. Кейде сәбиге жаманшылық келгенде балаларды өлтіретін дуа жіберетін мейірімсіз қара ұмай кінәлі деп есептеген. [68]. Алайда бұл кең таралмаған және Ұмай халықтың жадында балаларды жақсы көретін мейірімді құдай ретінде сақталған, оның кіндігін кескен, кірпігін сүйген бикеш, деп жиі аталуы тегін емес [69]. Ертедегі түріктердің түсінігінде ұмай тас әйел немесе қыз түрінде өте сұлу мейірімді керімдеген күміс шашты аспаннан күн сәулесімен түсетін қолында балаларды қорғайтын алтын садағы бар деп елестеткен [70]. С. М. Абрамзон былай деп жазады: ұмайға баланың туылуы үстінде сыйынып оны өмірдегі арлық жағдайдан сақтауын сұраған. Оны бала ауырған кезде шақырған. Балаларды тіпті үлкендерді бір жерге атқандырар кезде кемпірлер: Ұмай енеге тапшырдым (Ұмай анаға тапсырдым) деп қоштасқан [71]. Қазақ тілінде ұмай

«май ана» деп сақталынған. Кейін атасының отауына бірінші түскен кезінде отқа май құйған әйелдер: от ана, май ана жарылқа деп тілек тілеген. Толғағы ауыр келген аналар отқа май құйып «от ана, май ана жарылқа, күнәм болса кеше гөр» деп жалбарынған.

Түрік халықтарында үй ошағының құдайы әйел бейнесінде көрініс тапқан. Эвенктерде жолған (үй ошағы) әйел образында «ана» Алтайлықтар ол туралы «от ене» деген [72]. Біздің байқауымызша әйелдер мен үй ошағының жебеушісі ұмай туралы түсінік осыдан қалыптасқан болуы тиіс. Кейбір деректерге қарағанда батыс аудандарында ұмай анаға – май әулие, май әулие болмаса жарылқайды қай әулие? Деп жалбарыну да болған.

Әйелдер босанар кезде босандырушы аналар: бұл менің қолым емес бибі Бәтима, бибі Зухра, Ұмай ана, Хамбар ананың қолы деп айтқан [73].

Түрік халықтарының культінде ұмай босанған әйелдердің ғана жебеушісі емес балалардың да қорғаушысы. Бірақ ұмайдың соңғы функциясы қазақ халқында сақталмаған. Өзінің осы қасиеттерімен ол сақалдардың Айсыт, өзбектердің Хамбар ана, тәжіктердің Мамохасымен ұқсас. Ұмай культі құнарлылықтың әйел құдайы, бала туу мен және балалардың қамқоршысы ретінде түрік халықтарында назар аударарлықтай лайықты орын алған.

Шорларда Ұмай – сәбидің жанын және өзін қорғаушы мейірімді рух, өлілердің жанын алушы. Тілеуіттерде Май ана немесе Май анәзі қорғаушы рух, Тувалар мен Лебедтерде – Пай ана қайырымды рух деп аталады [74].

Ұмай культі әлі де түркі халықтарында осындай және осыған жақын деңгейде сақталған. Жас аналардың ауыр толғағы кезінде оған жалбарынған. Олар түнде ұмай келіп баланың бетін жуып кетеді деп сенген. Бала тылғаннан бастап есейгенге дейінгі кезеңде ұмай қасында жүреді. Ол балаларға көркемдіктің негізін дарытады, оларды өнерге ән айтуға үйретеді. Олардың эстетикалық сезімдерін тәрбиелейді. Сондықтан да Ұмай өнердің, қолөнер мен ғылымның жебеушісі еді. Маңыздылығы дәл сол атпен қазақтарда өсіп келе жатқан жеткіншектердің жақсы тәрбиесін білімділігін және жетілуін байланыстырған түсінік қалыптасқан [75].

Р. Жиро Ұланбатордағы ертедегі түрік жазбаларын негізге алып, Х. Орхун тарапынан жарияланға сүйеніп Ұмай мен тәңір бір жерде айтылса енді соған ұқсас бір жазбада тәңір мен жер құдайы бірге айтылған. Соған қарап ол, ұмай мен жер құдайы бір емес пе? Екен деген болжам жасайды. Ж. П. Ру оған көне түрік жазбаларындағы мәтіндерді әкете зерттеу арқылы бұл ұқсастықтың дұрыс еместігін айтады.

Телеуіттерде егер сәби бірнәрселерді миңгірлеп күліп жатса, онымен Ұмай сөйлесіп жатыр деп, ал егер керісінше сәби жылап, ұйықтай алмай мазасызданып жатса, онда Ұмай бір жерге кетіп қалған ал сәбиді мазасыздандырып қорқытып жатқан жаман рухтар деп есептеген [76].

Ұмай сөзінің тағы бір мағынасы бар. Бұл ретте Ұмай – сәбилердің жанын алатын зұлым рух қара Ұмай. Сағайлықтардың (хакас) айтуына қарағанда қара Ұмай үйге кіріп, сәбидің бесігіне орналасады. Бұл жаман рухты қуу үшін шаманды шақыруға тура келетін, ол шүберектен сәбиге

ұқсайтын қуыршақ жасап, оны сәбидің орнына бесікке салатын. Камлания кезінде қуыршағы бар бесікті ішінде қара Ұмай бар деп ойлап, салға салып өзеннің ағысымен «өліктер мекеніне» жіберетін. Сәбидің орнына қойылған қуыршақ пала куду начах – қуыршақ баланың құты деп аталды. Тағы бір отбасыларда баланың кезекті өлімінен соң оның бесігін осында орналасқан қара ұмайды бірге кетеді деген үмітпен бесікпен өзенге тастаған.

Қара – май бейнесі кішкене ағаш бесікке орналастырылған шүберек қуыршақ немесе ағаш тақтаға бекітіліп лайдан жасалынған антроморфты фигура. Бұл екі кесінді сәби ауырғанда немесе кейбір отбасыларда жаңа туған сәбилердің жиі шетінеп кеті берген кезде жасалады [77].

Осы көрініс бүгінде Оңтүстік қазақтарында сақталып қалған. Түркістан аймағында егер нәресте жиі шетіней берсе, ырым қылып бесікті ауыстырады. Отырардағы Арыстан баб әулиенің кесенесінің айналасындағы мазаратта, түгел жабдықталған бесіктерді қалдырып кеткенін жиі кездестіруге болады. Бұл Алтайлықтардағы нәрестелерге өлім себетін қара ұмайды құтылу үшін қуыршақ бала жатқызылған бесікті өзенге ағызып жіберетін сенімге өте жақын. Қазақтар мұның себебін түсіндіріп, бере алмаған.

Иштер мен Умай - шеше құдай әйелдері. Ежелгі құдай әйел табиғат күшін беруші Иштар денесінен бұтақтар өсетін құдай әйел – шеше болып бейнеленеді.

«Ишатрдың жоғарылауы» деген әнұранда құдайлар Иштар құдай әйелді жоғарғы құдай Анудың әйелі деп атағаны хабарланады.

Ану саған тең болсын,

Өз атыңмен оны жоғарылат...

Аспан мен жер билігін ұстасын,

Араларындағы ең күдіреттісі болсын.

Қолына патша таяғы берілген –

Қатерлі, аяусыз қару,

Басына ай тәжісіндей тәжі киген.

Тағы да ежелгі түркі жеміс пен тұқымның қамқоршысы, әйел рухы жері мен ханзаданы Ұмай – шеше деп атаған. Сонымен қатар Ұмай – шеше жоғарғы аспан құдайы Тенгримен (Ульгенем) байланысты болған.

Бұдан басқа Ұмай түркі үш ең жоғарғы құдайларының бірі болып, ол барлық істің қамқоршысы болған. Бұл Тоньюкуку даңқына арналған ескерткіштерінде «Тенгри, Ұмай, қасиетті Жер – Су, олар жеңіс берді» деген жазуы түркілердің бір жорықтарының сәттілігі айтылады. Ұмайға табыну кейбір түркі тілдес Алтай халықтарында сақталған.

Қызықты бөліктері: Иштар Анудың әйелі болғандай Тенгридің әйелі Ұмай – шеше. Бұл Иштардың Ұмай – шеше екенін айтпай ма?

Шумерлер Э – Куры мен түркілердің Ыдық башы. Шумерлер тауларды қасиетті тұтып, оларға құрметпен қараған. Сондай – ақ жоғарғы жер құдайы Эниль «ұлы тау» деп аталады. Бұл құдай аспанға жетіп, аспан мен жерді байланыстырып тұрған «ұлы тауда» мекендейді. Ниппурдағы Энлилия ғибадатханасы «Тау үйі» (Э - Кур)деген атқа ие. Тауға табыну

шумерлер үшін үлкен мағына берген. Таулар құдайлардың үйі болып есептелген.

Ерте ортағасырдағы барлық түркі тілдес тайпаларының сенімдеріне қасиетті таулардың маңызы зор болған. Ыдық баш деп атаған құдайлары Оңтүстік Сібірде өткенде ғасырда – ақ болған. Ежелгі түркілер қаған тегінің қамқоршы рухы болып есептелетін «Қасиетті Отюкендік тобырды» ерекше қадірлейді. Онда түркілердің айтуы бойынша, түркілердің туыстарын қасқыр туған деп айтылған жерде «туыстар үңгірі» бар. Жылына бір рет осы жерде құрбандық шалып отырған. Ежелгі түркілер Тамаг қасиетті тауына да табынған. Түркілердің түсініктері бойынша кейде оны жұмсарту үшін құрбандық шалып отыру қажет болған, жер мен суға, орман мен тауға көптеген рухтар қоныстанған деп сенген. Бір қызығы қазақтарда үңгірлер мен тауларға табыну әлі күнге дейін қалған. Мысалыға: Шымкент облысындағы Қазы – құрт тауы тауға табынуды аңғартады. Аңыз әңгімелердің бірі мынадай: Шашана ұл туады. Ол қаша жөнелгенде шешесі қуа жөнеледі. Жетіп қалған кезінде бала тауға шығып, «Қара тау, жарыл!» деп айқайлайды. Сол кезде тауда бала кіріп, жоқ болатын жарық пайда болды. Содан бері сол таудың бір жары қасиетті саналады. Мысалы Оңтүстік Қазақстанда Шақ – Пақ – ата деген үңгірді қасиетті тұтып, әйелдер бала көтеру үшін келіп дұға етеді. Олар бұл жерде түнеулері керек болған. Шумерлердің Э – Куры түркілердің Ыдық – Башы башы мүмкін.

1.3 Жер - су

Көне түрік құдайларының ішінде үшінші орынды иеленеді. Орхон жазбаларында ыдык Иер – суб (iduq, yoluq, jer, suw немесе jag - су) деп аталып, Көк тәңірмен бірге аталады. Мысалыға:

1) «Жоғарыда Көк» пен Иер – суб былай деді: «Түрік халқы жойылмасын ел болсын».

2) Тәңірі, Ұмай, қасиетті жер – су, бізге жеңіс сыйлаған осылар деп ойлау керек. Сонымен бірге Жер - су сөзі діни мағынадан бөлек, белгілі бір жер территория мағынасында да қолданылады. Бірақ, yduq эпитетінсіз, жер (иер) мен судың (суб) жиынтығы ретінде: «Атамыз, бабамыз ұстаған жер – су иесіз болмасын» - деп жазбаларыныңалғаш оқылуына кейін жер – су атауы, yduq эпитетімен бірге зерттеушілердің назарын аудара бастады. Ол құдай ретінде түсініліп «Жер - су» мәселе туркологиялық әдебиеттерде эпизодтық талқыға түседі. Жер – су өз алдына құдай ма? Әлде жер мен су рухтарының біріккен жиынтығының атауы ма? В. В. Радлов орхон жазбаларының оқылуынан бұрынғы өзінің далалық зерттеулеріне сілтеме жасай отырып, бұл атауды бірден өз алдына құдайға жатқызды. Jag – су немесе jag – суб – деп жазды ол бұл атауды әлі де шаман дінін ұстанатын Алтайлықтар мен Тлеуіттер құдай ретінде қолданылады [78].

Ал В. Томсен жер – суды «жер мен су» рухтары» деп аударып діни қырынан әртүрлі талқылануын бастап берді. В. Бартольд: Қай жерде жер мен су туралы айтылса «онда жер рухтарының жиыны деп емес, Жер – су тұтас құда ретінде болған дегенқорытынды шығаруға болады» - деп кесіп айтты. Кейінірек В.Томсен де Иер – субты Жер мен судың құдайы деп түсінген.

Иер – суб мәселесі Ж. П. Ру бірнеше мәрте қарастырған. Ол VII - VIII ғасырлардағы көне түріктердің діні деген көлемде мақаласында ол жөнінде «Жер ресурстарының жиынтығы» деп және көне түріктердің өмірінде Иер – суб, Көк тәңірмен бірге маңызды рөл ойнайды. Біраз кейінгі жұмыстарында Ж. П. Ру иіліп оны жеке бір жер құдайы ретінде есептеді. Дегенмен де, ғалымның назары Орхон жазбаларында Иер – субпен қоса жүретін iduq эпитетке ауады. Әдетте бұл сөз Р. Жироның көне түріктердің мемлекеті жөніндегі көне түріктердің нанымы туралы қарастыратын көне түріктердің мемлекеті жөніндегі кітабы жарыққа шыққанға дейін қасиетті деп аударылып жүрді. Ол iduq yer sub сөзін «тастап кетілген мекен мен ағын су» деп аударды. Осынау қолапайсыз аудармаға Жиро М. Қашғарида көрсетілген «жөнелту», «еркіне қою» деген мағына беретін iduq сөзінің түбірі id этимологиясын алу арқылы қол жеткізді. Бірақ, баспаға ұсынылар алдында арнайы түзетулер барысында, ол өзінің аудармасынан бас тартып былай деді: «Енді менің көзім жетті iduq yer sub тек бір ғана мекенді - Өтүкен орманым және бір ғана Тамир өзенін білдіретініне сенідімін» - дейді.

Иер суб жөніндегі мәселелерді діни тұрғыдан И. В. Стеблеваның мақаласында қарастырылған автор иер субты қазіргі Алтайлықтардағы ие рухтар культіне ұқсатып, дар мен су рухтары категориясына жатқызады. М.

Асейідов өзінің мақалаларында иер субты кейбір авторлар сияқты, Жер мен су культтерінің синтезінен шыққан, кейін отан сияқты түсінікке айналған деген тұжырым жасайды [79].

Орхон түріктерінде иер суб құдайы жергілікті рух иелерінің жиынтығы ретінде емес. Орхон жазбаларында иди сөзі (мағынасы «құдай, қожайын, ие») көрсеткендей сонымен қатар олардан тәуелсіз саналған. Сонымен бірге осы жазбаларда жеке-жеке табиғат объектілеріне: тау, орман, өзендерге (мысалы, Өтүкен, Идук-баш, Тамир) құрмет көрсетілгені нақты айтылады.

Жер-су сөзі көне түріктерде екі мағынаны берген, бірі жоғарғы құдай (тәңір) екінші, отан бейнесіндегі көрнекі әлем [80]. Көне түріктер мен моңғолдардың түсінігінде – жер-су ортаңғы әлемде өмір сүреді. Ал оның тұрағы Хангай тауы болатын. Ол жерді түріктер «Өтүкен туған жерім» деп атаған. Түріктер жер-су құдайын сұлу әйел бейнесінде елестеткен. Жер-су түріктердің өмір сүрген отанын қорғайтын. Оған адамнан басқа табиғат, жер мен судағы барлық тіршілік иелері бағынды.

Сондықтан түріктер жер-суды тәңірден кейінгі жоғарғы құдай ретінде құрметтеген. Оны ежелгі түрік жазба ескерткіштерінен көруге болады. Жер су құдай Орхон жазбаларында Идук Иер-суб Тәңірі атымен бірге аталады. Ертедегі ескерткіштерге сүйене отырып ежелгі түріктер адамдардың, барлық халықтың тағдырын анықтауда негізгі рөлді Тәңір атқарғандығына, ал келісіп шешім қабылдауда жер-судың рөлі болғандығына сенгендігі жөнінде қорытынды жасауға болады. Кейде Тәңірдің бұйрығымен Жер-су адамдарды күнәлары үшін жазалаған. Бірақ, негізінен оны мейірімді әйел құдай деп есептеген, ол Тәңірімен келісіп түріктерді желеп жебеген. Оның рақымына бөлену үшін түріктер тұратын барлық жерлерде, жыл сайын көктемде малдар төлдемей тұрып, ал отырықшыларда егіс жұмыстары басталардан бұрын жер - суға құрбандық шалынатын. Құрбандық күзде жиын терін біткен кезде де шалынатын.

Түрік қағанаты дәуірінде Жер - суға құрбандық шалуға мемлекеттік мән берілетін. Оны өзеннің жоғарғы жағында, көл жағасында өткізетін еді. Оған жирен ат құрбандыққа шалынып, одан малдың төлінің көп болуын, егістің бітік шығуын, денсаулық, және түрік халқына амандық саулық тілеген.

Ұзақ тарихымызда түріктер исламды қабылдауынан бұрын иахудилік, Зороастризм, буддизм, Манихейлік және Христиандық діндер сияқты діндермен кездескен. Түрік тайпаларында айтылып өткен діндерден біреуін қабылдағандар болған. Тек қана бұл қабылдау жалпы түрік тайпаларына тарамаған; бір тайпа немесе бір топта ғана қабылданған. Өйткені түріктер исламның сыртында қабылдаған діндердің ешқайсын, өз сенімдері және мәдениеттерімен байланыстыра алмаған. Исламның сыртындағы діндердің түріктердің арасында жалпылай қабылдамауы ол діндердің сенім жолдарының түріктердің мінез - құлықтарына сәйкес келмеуіне байланыстырылуда. Түріктер әрекеті белсенді болған бір жаратушыға сенуде, тәртіптік құндылықтарға мән беруде және ахрет сенімін қабылдауда.

Буддизм (miskin) мүсәпірлік әрекетсіздікті уағыздауда, жаратушы түсінігін бермеуде және ахрет сеніміне мән бермеуде. Осыған байланысты Көктүріктер буддизмнің дін болып қабылдауын, өз діни сенімдеріне, «дәстүрге» және мінездеріне қарсы болғаны үшін қарсы қабылдамаған. Көктүрік қағаны Білге қағанның буддистік (tapihak) ғибадатханасын жасату мақсатына, Уәзірі Тоникук қарсы шығып кедергі болған. Тоникук буддизмнің түріктердің жеке сенімдеріне қарсы болғандығын және Түріктерді әлсіретіп (поссивный) әрекетке апаратындығын айтып қарсы шығады. Бұл әрекетімен ол буддизмнің түріктер арасында жалпы қабылдауының алдын алған. Тоникук буддизмге қарсы жалғыз жаратушы сенімін және дәстүрді қолдап, тыс сенімге және дәстүрге қарсылық білдірген. Манихейлік әрекетті рухты басатын және (senkretik) түрлі мәсхептер және пікірлер жинағы бір дін. Түріктердің ерекшеліктеріне қарсы болған бұл дін. Ұйғырлардың тағына отыраған Вөге қағанның (759 - 779) қалауына қарамастан, түріктердің түгелінің діні болмаған және қабылдағандарда ұзақ уақыт байланысын жалғастырмаған.

Иаһудилік (Hazar) түріктердің аз бір бөлігін христиандық болса, гагаузбен шубаситтардың қабылдаған бір діні болған. Бұл діндердің түрі ақ тайпалары арасында жалпы тарамауы; ол діндердің барлық түріктердің көңілінен шықпауы, «өз жеке сенім» дәстүрлерімен байланыспауы, мінездеріне сай келуімен түсіндірілген. Ислам дінімен бетпе - бет келгенде жағдай алдыңғы діндерден ерекше болған және түріктердің көпшілігі, түгелге жуығы исламды түгел қабылдаған.

Қазіргі кезде дүние жүзі түрік тайпаларының 98% - ның діни сеніміне айналған исламның осындай қабылдануы олардың «Тек тәңір» бір сенімін жалғастырылуына және дәстүрлі түрік дінімен Ислам арасында үлкен ұқсастықтың болуына байланыстырылуда. Өйткені түріктер бұрынғы заманнан бері «Көк тәңір», «Тек тәңірі» сенімін жалғастырып және бұл сенім олардың өмір тіршіліктеріне әсереткен. Орхон жазбаларында, тек тәңірінің бар болуы оған көрсеткен құрмет және оның үкімімен тіршіліктердің болуы сенімі байқалуда. Бұл жазбаларда әр нәрсенің жаратушысы және жол көрсетушісі боған Тек тәңір сенімі анық түрде көрсетілген. Бұл тек тәңірлі сенім мен Исламнан бұрынғы арабтардағы Ханифлік арасында ұқсастық табылуда. Бұл ұқсастық Оғыз қаған дастанында анық көрсетілген. Дастанда Оғыз ханның тек тәңірге сенбегенше ешбір әйелді қызды әйелдікке алмағандығын, пұттарға қарсы күресте әкесінде кешірмей оны тағынан түсіріп және тек тәңір сенімін орнатқаны туралы айтылған.

Дәстүрлі түрік дінінің сенімдері. Орхон жазбаларында Тәңірінің ұлы сипаттары берілген. Ол жазбаларға қарағанда түріктердің сенген тәңірі біреу аспанда бұрыннан және ұқсасы жоқ өмір берген көмек көрсеткен жаратушы және өлтіруші үкіміне қарай әрекет етуші жазалаушы, құлының батасын қабылдайтын қорғаушы және кешіруші әр нәрсені ең жақсы білуші адамдарға білім беріп жол көрсетуші. Бұл деректерде тағы да хандарды таққа шығарып жеке мемлекеттің құруына көмектескен де тәңірі. Тәңірі

түрік халқының өмір және келешегімен шұғалданатын Білге хан күлтегін ханның таққа шығарып, табысқа жеткізген және Тонюкук-ты табыстар жетістікте жеткізгенде Көк тәңірі Түріктерді жеңістерге жеткізіп үкіміне мойынұсынбағандарды жазалаған сол.

Жоғарыдағы аспанның, төменде жердің және екеуінің арасында адамдардың жаратылуына сенуде еді. Бұл сенім орхун жазбаларында орын алған. Түрік астында дін мен өмір әр уақытта бірге жүрген. түріктер тәңіріге және оның қалауына берілгенде үлкен сезімталдық көрсеткен. Жұлдызға қарап зерттеу көп кездестіріледі. Айдың бөліктері сәтті және сәтсіз ретінде жорамалданған. Айдың бітуіне 4/1 бөлігі қалғанда ешқандай жұмыс басталмаған. Айдың толған кезінде орданың әрекетке бастауына ыңғайлы уақыт деп есептеген Қамар айының соңғы күндері жаназа шығару үшін ыңғайлы уақыт болған. Өйткені бұл күндер «соңғы» белгі беруде және қайта тірілуді хабарлауда. Түріктерде аһрет сенімі бар. Адамның өлетіндігін, тәңірдің белгілеген уақтысы толғанда өлетін болып туылғанына және тек тәңірдің өлімсіз болғанына сенуде. Арғы дүниеде екінші бір өмірдің болуына жақсылық пен жамандықтың есебін беретінін «мақшар күні» есеп беру үшін соттың құрылып рухтардың мәңгілік болғанын қабылдауда.

Түріктерде өлім қатты және табиғаттан тыс бір жағдай, жүзеге асырылуы керекті рухани бір жағдай болып қабылдануда. Өлім, демалудың тоқталуы, рухтың денеден бір құс секілді ұшып кеткендей сенілуде. Өлген аталар үшін ат, сиыр және құрбандыққа шалынған. «Өлік асы» делінген ас берілген. Искіпеттің алған жағдайына қарай өлімнің ақыреттегі өмірі туралы жорамалдар берілген. Түріктерде жұмақ және тозақ сенімі болуда. Өлген адам үшін құрбандыққа шалынған малдар «Өліктің жұмаққа кірер кезіндегі мінетін малдар болып есептелген. Жақсы рухтың жұмаққа жаман рухтың тозаққа баратынына сенуде. Жұмақ аспанның жоғары бір қабатында орналасқан. Жақсы рухтар жұмақта тұруда және Тәңірі мен адамдар арасында шапағатшылық жасауда. Түріктер жақсы және жаман рухтардың бар екендігіне сенуде және «Аталардың рухтарына» құрмет көрсетуде. Дәстүрлі Түрік сенімдері арасында Аталаркүлту маңызды. Өлген аталар үшін де «құрбан шалынған» Аталардың өлгеннен кейінде рухтары арқылы отбасы мүшелерінің қорғауын жалғастырғандығына сенілуде өмір сүріп жатқан табиғаттың тәңірінің жаратқанына сенген және қасиетті санаған. Жер - су жер бетінде өмір сүрген жақсы рухтардың толығы, мәңгілікті тіршілік және сұлулық көзі. Жер судың тәңірінің берген қасиетті силиғы болғандығына сенілуде. Жер-сумен жеткізілген киелілік үлкен мемлекеттер дәуірінде отанның киелілік сеніміне айналған. Көк түрік жазбаларында Жер-су термині әрі қорғаушы рухтар, әрі отан болып айтылуда. Тау күлті Көк тәңірге ғибадат жасаумен байланыстырылған. Түріктер таулардың тәңірінің мекені болғанына сенген. Соған байланысты әр тайпаның қасиетті бір тауы болған. Көк тәңірге құрбандық осы тауларда сойылған. Тауларға жылдың белгілі бір уақтысында зиярет жасалған және сол жерде құрбандық аталған. Мысалы көктүріктер жыл сайын бесінші айдың онымен жиырмасы арсында «алтын тауға» шығып көк тәңірге ғибадат етіп қажылық жасаған.

Түріктер арасында су мен от маңызды орын алуда. Су өсіретін, мөлдір және таза судың көптігі білімділіктің ақылдылықтың және күштің белгісі. Суды ластауға тиым салынған. От үлкен тазалаушы. Тазалығынан күдіктелген нәрселер екі оттың арасынан өткізу арқылы тазалануда Түтету де тазалаудың бір түрі. Ошақ отбасының тірегі, Ошақ қасиетті, ошақты өшіру күлдерін шашу әулеттің жойылуына себепші деп есептеледі. Судың ұлы, оттың және ошақтың қасиетті болғандығы қазіргі уақытқа дейін жеткен. Соған байланысты отқа су құйып жанып тұрған отты өшіру жақсы деп саналмаған.

Дәстүрлі түрік діндері салтында Тек тәңір, аһрет, мақшар, жұмақ, тозақ, періште, шайтан, рух, рухтың өлмеуі және құрбан сияқты сенімдер бар. Бұл сенімдер исламның да өмір еткен және сенілуін қалаған сенімдерден тұрады. Бұл да түріктердің не үшін топ болып және ықыласпен мұсылман болғанын басқа діндерге көрсетпеген қызығушылықты исламға көрсеткенін Түріктердің 98% құрайтын үлкен бір бөлігінің ислам дінінде болғанын анықтауда. Ғибадат және дәстүрлер. Тек тәңірге сенген түріктердің ғибадаты Тәңірге және оның ризашылығын алуды мақсаттаған. Осымен бірге түріктер аталарын құрмет тұтқан және оларға байланыстарын білдірген. Дәулет және дін басқарулары бір - бірімен ажыратылмаған және қағандар басқарған. Көк түріктер ортақ ғибадат және мерекелерінде қасиетті жерлерде дұға етіп құрбандық атағанда және соғысқа шығарда, алдымен бір ғибадатханада жеңіс батасын жасап содан соң ордаларды сапарға жолдаған. Бұл ортақ ғибадат және мерекелерден тыс керекті немесе қалауына қарай, басын ашып, бетін және қолдарын көтеріп тәңірге дұға еткен. Түріктер баталарында аспанға (яғни ұлы тәңірге) қарай бағытталған. Көктүрік қағаны халқы үшін жасағандарын бір-бір санағаннан кейін “Аспан, қазір сен бізге көмектес дер бата жасаған. Ғибадаттарды белгілі уақытта және кез - келген жағдайларға қарай екі бөлімнең тұрғызған Белгілі уақытта жасалғандар көктем, жаз және күзде жасалған ғибадат және мерекелер. Біздің дәуірден бұрын мемлекет құрған құндардан бастап, қазіргі кездегі якут түріктеріне дейінгі түрік тайпаларында бұл көктем мерекесі және ғибадаты жасалып келген. Бұлар арнайы жасалынған мерекелер табиғаттың жаңадан құрылу кезеңі болған көктемде ат құрбандыққа шалынған. Азия ғұндары көктемде мамыр ортасында қасиетті жерлерде тәңірге құрбан атаған. Осы ғибадат үшін Ғұндардың жиырма төрт тайпасының басшылары лунгченг қаласында жиналып, Көк тәңірге аталарға жер-су рухтарына құрбан шалған. Күзде қайталанған ғибадаттан кейін қағанмен бірге орманды айналған. Бесінші айдың екінші жартысында Көк тәңірге және аталарға «Құрт ата» үңгірінің алдында құрбан ааталған. Миладтан кейін III –ші жүз жылда ортаға шыққан Тоба әулеті кезінде де көктемнің алғашқы айында шығыста болған ғибадатханада көктәңірге құрбандық шалған. Құрбандықтан кейін жан-жаққа қайың ағашын отырғызып қасиетті орман жасаған. Екінші топқа кірген ғибадаттар болса жаман рухтар қуу мақсатында немесе жаңбыр жаудыру мақсатымен жасалған. Кішкентай ғибадаттармен ең көп тарағаны ерекше бір малды еркіне жіберу болған. Бұл малға ыдук деп атаған. Ыдук

негізінде бос жіберілген (яғни тәңірі үшін босатылған тәңірге жіберілген) деп саналған. Түріктер Ыдукты белгілі бір ғибадат және мерекемен рухтардың біреуінің міну мақсатында бос жіберген. Ешкім бұл малға тиіспеген және қасиетті саналған. Түріктерден бір қалауы бір тілегі болған адам шашу ұсынған. Шашу бүкіл түрік тайпаларында «қансыз құрбан» ретінде қабылданған. Шашу әр қауымның өз еңбегімен тапқан қымбат және қасиетті санаған несібелерден біреуі болған. Көшпенді тайпаларда сүт, қымыз, май егінші қауымда бидай, тары, шарап, саудагерлерде ақша, шашу болып қолданылған. Түріктерде Юғ салтының маңызды бөлімдерінен біреуі де өлгеннің артынан ас беру. Дивоны Луғат - ат Түрікте иоғ, иоғл, иоғбасынсөздерімен түсіндірілген бұл өлік асы дәстүрін түріктерөздеріне міндет санаған. Алдымен астың бір бөлігі тікелей өлгеннің мазарына құйылады. Қалған ас болса жаназаға қатысқан адамдарға әсіресе кедейлерге беріледі. Бұл ас үшін жүздеген мал сойылады. Ибн - фадлан Оғыздарда өлімнің көмілгеннен кейін оның малдарының екі жүзге жуығының құрбан болып сойылуы еттерінің желініп басының сирақтарының терілерінің және құйрықтарының бөлініп кесілген ағаштар үстіне қабірдің басына ілінгенін айтуда. Түріктерде ғибадат және мерекелерді басқарған рухтармен байланысы болғанына сенілген адамдарға «қам» деп атаған. Қам Тұңғұзша «шаман» сөзімен мағыналас. Шаман сөзіне сүйеніп Түріктердің ескі діні шаманизм пішінінде айтылған болсада бұл қателік.

Ескі түріктерде «бүркіт» сенімі маңызды бір орын алады. Орта Азияда миладтан бұрын 2 мыңның бас жағында белгіленген гурат қорғаны ішінде бір бүркіт мүсінінде қанаттары ашық бір бүркіт кеудесі жасалған. Қазіргі түрлі азия топтарында да бүркіттің маңызы зор. Ұясын жартастардың үстіне жасаған , өте биіктерде ұшқан бүркіттің сонымен бірге аңшы құстар қатарында болуы оған бір қасиеттілік береді. Мүмкін осы себептерден алғашқы және орта ғасырдан бастап көп тараған (ескі шығыс тайпаларында Ислам мемлекеттерінде Визанста батыс мемлекеттерде) шығыстан шыққандығы қабылданған басқару белгісі (Мемлекеттік белгі) бүркіт бейнесінің түріктердің пайда болғандығы айтылған.

Ертедегі түрік мемлекеттерінің ыдырап, мемлекеттік орталықтандырудың жойылумен туыстас тайпалардың территориялық бөліктерге бөлінуімен Жер – су құдайын құрметтеу ғұрпы өте тар территорияда, жергілікті формада ғана өткізілетін болды. Оны бұрынғыдай өзен бастауымен көл жағаларында өткізді. Құрбандыққа көбінесе ақ қой шалынатын, терісін (басы және аяғы мен қоса) өртемей қадаға іліп қоятын. Соның астында құлшылық жасалатын. Құрбандық шалынып болғаннан кейін ойын сауық өткізіліп, жаппай серуенге шығатын, бір – біріне сыйлық беретін. Ежелгі түріктер адам мекендейтін көрнекі әлемді Жер – су немесе жердің ортаңғы орны деп ерекше көңіл бөлініп орталық жер деп атаған. Әрбір ру, тайпа өз жерінде билігін жүргізді. Бұл территорияда егістік, жайылымдық жер, тау, жайлау, қыстау, аңшылық ететін жерлері болды. Белгіленген шаруашылық аймақта туыстас тайпалар өмір сүріп келді. Дәл осы Жер – су өзіндік деп, оның прекарасының сыртындағылар бөтен, ал одан

да арыдағы жерлер ашылмаған жерлер еді. Өзінің кішкентай жер – суы игерілген кеңістік қана емес тұтас әлемнің көшірмесі еді. Әрбір ру – тайпа үшін өзінің жері – әлемнің ортасы, жердің кіндігі, тәртіппен үйлесімділіктің орталығы.

Өзіндік туған жер – географиялық түсінік қана емес ол адам тарапынан эмоционалды қабылданған кеңістік еді. Бұл оның руының, аталарының жері ол сол жерде туылып, сонда өсті. Сондықтан да осы Жер – суды, отанды сатпайтын, ешқандай жолмен бәрмейтін, оны қорғайтын еді. Сол үшін соғыста өлетін. Халық тарапынан қуылған адамды Тәңірі де Жер – су да қолдамайтын.

1.4 Шаманизм және оның шығу тегі

Шаман сөзі – Тұңғыс – манчжур тобына енетін эвенк тіліндегі «саман» (естен тана буырқану, булығы) сөзі [81]. Көне түркілерде және одан кейінгі дәуірлерде де түркі халықтарында шаман сөзі қолданылған емес. Оны ғылыми айналымға қосқан ресейлік ғалымдар болған. Көне түркілерде шамандарды «Кам» деп атаған. Бұл атау әлі күнге дейін алтайлықтар және Оңтүстік Сібірдегі түркі халықтарында қолданылады. «Кам» сөзі алғаш рет бізге Европадағы ғұндардан белгілі болады. Олар өздерінің бас бақсысын «ата кам» деп атаған [82]. Ата камның қызметіне халықтың шаруашылығына қай айлар мен жылдар қолайлы екенін білу кірген. Ал еш – кам, яғни қағанның серігі деген титулға ие болғандар мемлекет басқаруға қатысқан. Еш – кам, титултын атилланың өкіл әкесі алған. Осындай дәстүр туваларда сақталған, олар күшті шамандарды «улуғ кам» дейді [83].

VI – VIII ғғ. Тан әулеті жылнамасында шаманды гань (кам) деп атайды делінген [84].

М. Қашғари «кам» сөзіне балгер, емші, шаман деген түсініктеме береді [85].

Алайда шаман туралы анықтама беруде ғалымдар әлі де бір тоқтамға келе алмауда. Бұның негізгі себебі шаманизм дін ба әлде сиқыршылық па, әдет – ғұрыптардың жиынтығы ма? Деген сұрауларға жауаптардың әр алуандығы. И. Кафесоглу «Даладағы діни нанымдардың шамандыққа – телінуі әдетке айналғандай. Бұған қарағанда көне түрік дінінің негізгі қасиетін шамандық құрайды. Мұндай пікір XIX ғасырдың II - жартысында алтайлықтар мен якуттар арасында, әсіресе В. Радлов пен В. Вербицкий және т.б. Орыс ғалымдарының зерттеу нәтижелернен кейін пайда болған» [86] дейді. Шаманизмді дін емес деушілердің ең ірі тұлғаларының бірі М. Элиаде болатын. Оның пайымдаулары әсіресе шет елдерде кең таралды. Ол Орталық және Солтүстік Азия халықтарының сиқырлық – діни өмірінің көбіне «шаман» айналасында топтастырылатындығын айтады. Бірақ бұл дегеніміз барлық діни іс – әрекеттердің барлығын атқарушы шаман болмағанын, бірқатар жерлерде Тәңірлерге құрбандық берушілердің шаман емес, тіпті бұл істі әулет басшылары да жасай алатындықтан, сиқыршылық шамандықтан тұрмайтындықта, барлық сиқыршының шаман саналмайтындығын айтады [87]. Көптеген әртүрлі материалдарды қорыту нәтижесінде «барлық уақытта және халықтарда шаманизм – дін болған емес, бұлардың барлығы архаикалық экстаз техникасы», ал шаман дегеніміз – «экстаздың иесі немес қожасы» дейді [88]. Бұған қарсы Алтайдағы шамандықты зерттеуші этнограф Л. Потапов «Кеңес тарих ғылымындағы және шетелдік этнографиядағы көптеген зерттеулер дін дегеніміз қоғамдық танымның бір формасы екендігін, таптық қоғамға дейінгі идеологияның өзіндік әмбебап формасы болғандығын көрсетеді. Шаманизмді дін деп есептейтіндер Сібір халықтарына дін жоқ деген сөзсіз жаңылыс

қорытындыға келетіні анық. Өйткені совет дәуіріне дейін олардың тарихында шаманизмнен басқа ешқандай да дін болған емес [89] дейді.

Шаманизмде үш әлем бар. Бұл әлем бәйтерегі деген мифология бойынша жоғарыда (аспанда, көкте) Үлген, орта әлемде рухтар, төменгі әлемде жер астының қатал да қатыгез құдайы Ерлік мекендейді.

Шаманизмді бір кезде Банзаров, одан соң тұңғыш рет ғылыми негізде Шоқан зерттеген еді. Банзаров оны «қара сенім» десе, Шоқан табиғат діні деген. Дәлірек айтқанда: Шамандық дегеніміз бір жағынан табиғатты жалпылай және жалқылай алып қасиеттеу. Адам табиғатқа сыйынған. Бұл жағынан шамандық дегеніміз шексіз материализм» екінші жағынан, өлген соң адамның өзі де тәңірге айналған. «Бұл шексіз спиритуализм» дейді Шоқан [90]. Сонда шаманизмнің негізі – табиғат пен адамға сыйыну болмақ. Бірақ бұл екеуінің арасына теңдік белгісін қоюға болмайды. Өйткені күнге, айға, жұлдызға, найзағайға, жерге, аңға, өлі табиғатқа табыну ерте заманнан бастап барлық елдерде болған [91]. Сиунну тәңірқұты Моу - дун күндіз шығып кележатқан күнге, кешке туып келе жатқан айға тағзым ету үшін үйінен арнайы шығатын болған. Жаңа туған айдың бірінші күні ерекше құрметтелетін болған. Маңызды істерді айдың және жұлдыздардың орналасуына қарай жасаған [92].

Шаманизм буддизмнің бір мазхабы болған. Ол VI - VII ғасырларда Үнді елінен Тибет пен Қытайға, содан соң түрік-монғолдарға өткен. Үнді жұрты бақсыны «бхихшу» деген. Айырмашылығы – Қытай Тибет, монғолдар лама арқылы пұтқа табынса, түріктер әруаққа (онгонға) табынған [93].

Шаманизмнің шын мазмұны табиғатқа ғана табыну емес, адамға – әруақ пен онгонға сыйыну.

Шаман діні түрік қағанаты заманында толық туып қалыптасқан жоқ еді. Алтай түріктері ол кезде тек Көк тәңірге сыйынған. Көк түріктердің екінші тәңірі “Ұмай” болған. Ұмай – жатыр, әруақтың басы [94].

Шаманизм көп заман ұмай түрінде келіп VII - IX ғасырларда жаңа нанымға айналады, оның басы бақсылар болғанымен, нағыз иелері – Қорқыт аталар [95].

Шамандықтың нағыз тарихы түрік халықтарында көрінген тәңір және жер - су сенімдерімен ешқандай байланысы жоқ. Тек қана ерекше көңіл аударатын жағдай бар. Ол: шамандықтың таралған аймақтарындағы халықтың руханиятына, рух әлеміне сіңіп кететін қабілеті. Шаман экстазы рухтың саяхаты арқылы тәңірлермен байланыс орнатуы тұрғысынан, көне түрік қоғамының табиғатта бар деп санаған тылсым күштерін өзіне жап-жақсы сіңіріп алуы. Осы ерекшелігімен аталар рухының, бүркіт сенімінің, теміршіліктің және жылқыны құрбандыққа шалудың шамандық қасиетке ие болуынан көрінеді. Осылайша шамандық ескі түрік наным-сенім жүйесін, ақырын - ақырын бүкіл рухани әлемін белгілі бір шеңбер ішіне алып, өзін дін дәрежесіне дейін көтерді [96].

Айта кеткен орынды, діни сенімдерге сыртқы әсерлер тек бізде ғана кездесетін жағдай емес. Дін тарихшыларына қарағанда, барлық діндерде

осындай жаңа факторлар мен бірігулер, жаңаланулар болған және болып та жатыр. Әлем тарихында бәлкім ең көне тас дәуірінен бұрынғы замандарда да, ешбір жерде «таза», «саф» бір діннің болмағандығын, қандай да бір діннің түгелдей дерлік жаңа болуының мүмкін еместігін және «тарихтың, діни сенімдер мен көзқарастарды, мифтерді өзгерістерге ұшыратып, амалдар, ережелерге басқа түр беріп, оларды байытып немесе жұтатып тұратындығын айтқан зерттеушілер, барлық діннің ішінде шамандықтың, іздері табылатындығын Орталық және Солтүстік Азия шамандығының да негізінен шынайы (оригинал) қасиетке ие еместігін, ол жерлердегі шаманның түсінігі мен экстаз техникасының сол аймақтағы халықтар тарапынан алғаш рет пайда болмағандығын, сондықтан шамандықтың Орта және Солтүстік Азия даласының нағыз діні болып табылмайтындығын атап өткен [97].

Олай болса, шамандық қай жерде пайда болды және біздің аймақтарымызға қалай келді.

Шамандықтың шығу тегі жөнінде екі негізгі теория бар. Бұлардың алғашқысы А. Ольмаркқа тиесілі. Оның ойынша шамандықтың негізінде бәрінен де бұрын «арктикалық» аймақтардан көрінген бір түрлі жүйке аурулары жатыр. Солтүстік полюске жақын немесе қиыр оңтүстік аймақтардағы (субарктика) қатты суықтар, ұзақ түндер, халықтың сиректігі, өз бетінше саяқ өмір сүру, витамин жетіспеушілігі сияқты жағдайлар, аймақта өмір сүрген адамдардың жүйке жүйесіне әсер етіп, оларды айрықша жүйке ауруларына шалдықтырды. Шамандықтың бұл анықтамасын қуаттайтын тағы да бірқатар бақылаулар мен жазбалар да бар. Арбаушылардың және ауруларды емдейтін сиқыршылардың көп жағдайларда осы науқасқа шалдыққандары байқалған. Бұған қарағанда шамандық Солтүстік полюстен оңтүстікке қарай таралған болуы керек. Дегенмен, жалпы шамандарда болатындығы айтылатын, рухи, жүйке аурулары әлемнің барлық жерінде кездеседі. Осыған қоса айта кететін бір нәрсе шамандар өздері ауру болғандарымен қоймай науқастарды емдеуге қабілетті адамдар болған. өзінің науқасын емдей алған шаман басқаларды да ауру мен мазасыздықтан құтқарады. Бұл тұрғыдан келгенде көбіне денсаулығында мін жоқ. Тіпті қоғам ішінде жүйкесінің саулығы жөнінен ең алдыңғылардың қатарында. Орталық Азияда Буряттарда шамандар бай ауыз әдебиетінің сақтаушылары болған. Якут шаманының сөз байлығы 12 мың сөзді құраса, халықтың сөйлеу тілінің қоры небәрі 4 мыңдай ғана Қазақ қырғыз шамандары (бақсы), жыршы, ақын, күйші, емші, балгер және халық дәстүрі мен аңыз – әпсаналардың жаратушылары.

Осыған байланысты М. Элиаде бастаған екінші теорияны жақтаушылардың пікірінше, шамандықтың шығу тегін оңтүстіктен ыстық аймақтардан іздеу керек. Шынында да әлемнің әр түкпірінде жүргізілген түрлі зертеулер бұл көзқарастың дұрыстығына көз жеткізеді [98].

Шаманның айнасы да оңтүстіктен шыққан болса, оның мәшһүр даңғырасы (дауыл) да Буддизм жолымен Үндістаннан келген. Шамандық

«сиқырлы ұшу» және басқа да ерекшеліктері мен бүкіл ежелгі Үнді мен Үнді – Европалықтарда және ежелгі Қытайда да болған [99].

Шаман сөзі де бұл сиқырлы сенімнің тегінің оңтүстіктен шыққандығын көрсетеді. Ал, шаман термині Тунгузшадан – орыс тілі жолымен Батыс ғылым әлеміне өткен болса, негізінде ол санскритшенің тармақтарының біріне жатады. Осыдан бір ғасырдай бұрын «шаман» сөзі мен түрікше баламасы «кам» сөзінің фонетикалық тұрғыдан, бір сөз екендігі туралы пікір алға тартылған болатын. Кейінірек бұл пайымдаудың жеткіліксіздігі байқалғаннан кейін Үнді – Европа тіліне жататын Тохаршадағы (Самани Буддашы монах) және Соғды тіліндегі «[Smg=] саман» сөздерінің ашылуы бұл терминнің үнді текті болғандығы туралы пікірді қуаттады. Және бұл жағдай тарихи және этнографиялық әдебиеттерде толықтай көрініс тапты.

Шаманизмді зерттеуші ғалымдардың біразы оны дуақанттылықпен байланыстырады. Бірақ, Анучин «дуақант шаманды, шаман да дуақантты ұнатпайды» дейді. Шаманның ойыны (камлания) кезінде дуақанттың болуы кедергі болып саналған [100].

Шаманизм табиғатты және оның тылсым күштерін жандандырумен байланысты ескі түсініктерден табиғи байланысты ескі діни түсініктерден табиғи жолмен пайда болды. Әпсаналарға қарағанда шаманизмнің құрушысы Ерлік. Ол Яангарға шамандықтың ойынын үйретті. Осыдан бастап Яангар Үлгеннен «Кам» есімін алды.

Алтай аңыздарында Ерлік, камдарға шаман ойынын үйретуші ретінде бейнеленген [101]. Бірқатар Телеүіт пен Алтай мифтерінде Үлген мен Ерлік ағалы – інілер ретінде танылады. Бірақ кейінірек келіспеушіліктен бөлініп кеткен. Бұл оқиғадан кейін Үлген, Көк тәңірі болып қалады. Ал Ерлік болса алдымен жерге, содан соң жердің астына түсіп, сол жерді иеленеді.

Л. П. Потапов камдарды психикалық науқас санап, олардың жағымсыз әрекеттерінен сөз етеді. Ұзақ жылдарға созылған далалық зерттеулердің нәтижесінде пайда болған нақты материалдарға сүйеніп Л. П. Потапов, шамандықтың дін екендігін айтады және оны іс жүзінде дәлелдеп те шығады [102].

Көне түріктерде шамандық культтің қызметшілері камдар қашан пайда болған, ал әдебиеттерде оның шаман деп аталып жүргеніне біраз уақыт өтті. Камдардың шығуын, Алтайлық шамандық шеңберінде қарастыру арқылы оны анықтау мүмкін емес. Көне түрік камдардың тарихы сонау хұн дәуірінен бастау алады. Хұн қоғамындағы шамандар туралы нақты жазба мәліметтер Қытайдың ертедегі жылнамаларында, көне түріктердің пайда болуымен мемлекеттері туралы деректрінде кездеседі. Көне түріктер мен хұндар арасында көшпелі мал шаруашылығы, материалдық мен үй тұрмысында, әлеуметтік – экономикалық дамуына, сонымен қоса қоғамдық тарихи өмірінде этногенетикалық тығыз байланыс бар.

Жазба деректер бойынша ертедегі түріктер көкке, жер құдайына сыйынуды хұндар сияқты жүргізген. Олардың камдарды хұндардың

шамандары сияқты дұшпандары боран, дауыл мен аурулар және тағы басқа да жіберген.

Бірақ та мұндай шамандық ғұрып жазба деректерде тек хұндарға арналған жазбаларда ғана бар. Солай болса тұрса да олардың көне түріктерде де болғандығы күмәнсіз, өйткені Алтай – Саяндық шаманистерде сақталуы, бізге осыны көрсетеді. Олардағы сақталып қалғандар және осы уақытқа дейін жинақталған нақты материалдар мен қазіргі уақытта бізге белгілі болған жазба деректер көне түріктердегі шамандық туралы бос кеңсітікті толтыруға мүмкіндік береді.

Шаманизм ХҮІІІ - ХІХ ғ.ғ. Г. Банзаров және С. Шочиков сияқты кейбір зерттеушілердің пікірінше ескі бір дін болып көрсетілген. Осыған қарсы сол ғасырларда христиандық көзқарасымен әрекет жасаған кейбір зерттеушілер болса шаманизмнің бір дін саналмауы керектігін айтқан. Олардың көзқарасы бойынша Шаман сиқыршы, жаман рухтарды қуу мақстымен ауруларды сауықтыруға тырысқан үпілеуші болашақтан хабар берген бір палшы және көріпкелден болғаны үшін шаманизмде бір дін ретінде санамайды. ХІХ - шы ғасырдың екінші жартысында В. Радлов және ХХ - шы ғасырдың алғашқы бөлігінде Анохин Желожук және басқа ғалымдар шаманизмді тек қана Орал, Алтай діндері ретінде көрсеткен. Бұл сенім үстінен зерттеулер жүргізген шаманизмді белгілі діни жүйеден гөрі, дінге қарай жетілгендігі көрінуде. Охуларкс'а көзқарасы бойынша шаманизм толық мағынасымен дін саналмасада таралған жерінде дін ретінде орнын алған. Тағыда W. Сежеһимит' шаманизмді көк тәңір және жер тәңірі бөлімдерінен құралған бір дін ретінде қабылдайды.

Шамандық сенімі туралы ең терең зерттеулер жасаған М. Елиаде барлық Тәңірге құрбан атауына шамандарды қатыспағандығын, ерекше сиқырлы діни өмір шамандықтан пайда болмағандығын әр сиқыршының да шаман еместігін және шамандықта ауруларды сауықтыру негізгі қасиеттерінен болуымен бірге әр сауықтырушының шамандықпен аталмайтыны көрсеткеннен кейін, шамандықты қысқаша «Екмәсе» ләззаттың толқуымен адамның өз - өзінен есінен айырылу жағдайы тәсілі деп түсіндіреді. Шаман барлық нәрседен бұрын ерекше тәсілдермен жеткен экстаз жағдайы ішінде рухының аспанға көтерілу немесе жердің астына түсу және ол жерлерді аралау мақсатында денесінен бөлінген бір транс ұстасы. Осындай кезде бір құралдай емес керісінше өзі рухтарды әмірінің астына алып өлгендермен шайтандармен жын және перілермен байланыс құруға күші жетеді. Ауырған рухтары ұрланған адамдар жазуы өлгендердің қалауларын орындап зияндарының алдын алуы адамдардың дерті және тілектерін айтып жеткізу мақсатында аспандағы және жер астындағы тәңірлердің жанына барып елшілік жасауы осындай тәсілмен іске асырылған. Ауру (рухтың жоғалуы) өлім немесе бақытсыздық жағдайда немесе құрбан шалу кезінде Екмәсе тәсілінің аспанға немесе жер астына сапар қолданбаған кезде шаманға жұмыс жоқ. Дін адамы болғаннан көрі сиқыршының пішінінде болған және негізінде Бозқыр – Түрік сенім жолы болмаған шамандық тың тарихи түрік топтарындағы Тәңірі және жер су

сенімдерімен байланысы жоқ. Түрікше дін адамы мағынасындағы “кам” мен “шаман” сөзінің бірдей болғандығы туралы ескі бір көзқарас “шаман” сөзінің сөзінің үндіран тілінде табылуы мен бұл байланыстың бар болу мүмкіншілігі толығымен теріске шығарылған. Бірақ түрік сенімімен шамандық арасында таңқаларлы ұқсастық пайда болған. Әсіресе түріктердегі аталар күлтінің бүркіт сенімінің теміршілік және ат құрбан шалынуының шамандықпен бірдей болып табылады. Негізінде шамандықтың ерекшелігі кірген халықтың рух әлемін қаптап алады. Шамандық Ектасе рухтың аралауы тәңірлермен байланыс құрып ескі түрік тайпаларының табиғатқа сілтеген жасырын күштерді рухани әлемді белгілі бір тәсілге жинақтап бір діндей жасаған.

Сібірдің шығыс бөлігінде кейбір обаларға жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде шамандықты б.з.д. 1 – мыңжылдыққа сәйкес келетіндігі анықталған. Сонымен бірге Енисей мен Байкал маңындағы шаман мен оның даңғырысы бейнеленген петроглифтер бізге ең айқын мәліметтер береді [103].

«Суй шу» - да б.з.д. 1 – мыңжылдықтың аяғында Қытайдың Wu деген термині кездеседі. Оны қазіргі ғалымдар шаман сөзі деп сенімді түрде аударған. Сиуннулардың шамандары жер рухына құрбандық шалған. Көне түріктерде де жер рухына құрбандық шалушылар шамандар болған деп шамалауға болады. Шамандардың магиялық жолмен өз әскерлеріне көмек бергендігі туралы да айтады. Хұндардың бір бөлігі болып табылатын Юебандар туралы деректерде шаман туралы айтылады. Бүгінгі Тарбағатай аймағын мекендеген Юсбандар түрік тілдес Гаогюлермен әдет – ғұрыптары мен тілдері бір болған. Н. Я. Бичурин «Бэйши» әулетінің тарихының аудармасында Юсбандардың шаманы туралы үзінді келтіріліп, оны көз бояушы деп атайды.

Жужан патшасының ордасына да Дэухунь деген жас шаман әйел болған, ол бақсы – балгерлікпен айналысқан. Бақсы – балгерлікпен айгалысып адамдарды емдеген. [104]

Өкінішке қарай көне түріктердегі шамандар, олардың ата – бабалары туралы VII - VIII ғасырларға жататын көне түріктік руникалық жазба деректерде ешқандай да куәландыратын мәлімет жоқ.

Дегенмен, шамандар туралы көне түріктік жазбалардағы олқылықты өзге деректер толықтырады. Олардан ең алдымен 568 – 576 жылдары түрік қағанының ордасына барған Византиялық елшілердің берген мәліметтері еске түседі. Ол туралы византия тарихшысы Менандр былай дейді: «Осынау тайпаның, ел – жұрт, бөле – жаланы ұшықтап, аластайтын қабілеті бар дейтін кейбір кісілері Земархқа келіп, румдықтардың өздерімен бірге ала келген заттарын жинап алып, бір жерге үйді де ливан ағашының қу бұтақтарын алаулатып от жақты. Сосын скиф тілінде жабайы бір сөздерді айтып, сылдырлатып қоңырау қағып әлгі заттар үстіне апарып даңғыра соқты. Олардың қолдарына ұстаған ливан ағашының жас бұтақтары отқа шарпылып, пытырлап жатса өздері буырқанып, бұрсанып әлденеге айбат шегіп, ызаланып, ысылдап, жын – шайтанды тырқыратып қуып жүргендей

болып көрінді. Олар адамды әрқилы кесір – кесапаттан сақтап, бөле – бөтерді аластайды деп дәріптейтін осындай жолдармен өздерінің ойынша күллі жын періні аластағаннан кейін, олар Земархтың өзін оттан өткізді, сөйтіп онымен бірге өзін де тазартқандай еді. Тек оттан тазарып шыққаннан кейін ғана Земарх ханға жіберілді [105]. Земарх түрік және моңғол шаманистерінде кең таралған. Бүгінгі күні де Алтайлықтарда сақталған шамандардың отпен тазарту ғұрпы туралы дәл жеткізе білген. Ал Л. Гумилев «Үстірт қараған бізге ғана бұл әрекет камдау – бақсылықтың ізі бар сияқты көрінеді: Буырқану, дабыл қағу дегеней, бірақ андап қараған кісі ол райынан қайтады» дей келіп, бұны шамандыққа емес жадылыққа жатқызады. Ал бұл екеуі бір – біріне қарама – қарсы нәрсе дейді [106].

Отпен тазартуды алтайлықтар мен якуттар «алас» деп атаған және оны осы ғасырдың басында (XX ғ.) шамандар добыл қағып, арша ағашының бұтақтарын жағу арқылы жүргізген [107]. Бұл сөзді олар ауруды немесе үйді Шыңғыс хан Орта Азияға аттанарда оның қасында тақты екі ұлы бақсы болды, біреуі Мұңлық Ежеге – асқан ойшыл кемеңгер қарт, енді бірі, - оның баласы Көкше, халық оны «Төбе тәңірі» деп кеткен. Екеуі де Керей тайпасынан, Онханға жақын адамдар. Екеуінің де керемет иесі бар [108].

Фирдаустің «Шахнамасында» Герат шаһарының қасында түріктер мен парсы қолбасшысы Бахрам Чубиннің айқасы жөнінде бір хикая бар. Фирдауси түріктердің дуалаушылық өнері мен дуақантын суреттейді. Оқиға шешуші шайқас алдында Бахрам Чубиннің қорқынышты түс көргенінен басалады. Оның түсінде түріктер шеттерінен ақырған арыстанға айналып кеті, өзінің әскері тас – талқан болып жеңіліп қалыпты. Фезифонға баратын жолды жаулар басып алып, мұның өзі жаудан бас сауғалап, жаяу келеді екен. Мұндай жаман ырымға қарамастан, Бахрам айқасты бастайды. «Түріктер парсыларды қорқыту үшін дұшпандарын дуалауға кіріседі. дуақанттар аспанға от тастап, өртейді де, сол арқылы аңыратып жел шақырып, қара бұлттарды үйіреді, сөйтіп аспаннан парсылардың үстіне оқ жаудырады. Бірақ Бахрам айқас салып, мұның тек көз бояғыш жалған көрініс екендігін, іс жүзінде ешбір оқтың жоқ екенін айтады, сөйтіп дуақанттар діттеген мақсатына жеткеннен кейін, олардың қолына дуақант тұтқынға түсіп, Бахрам көрген түсті өзі жібергенін мойындаған. (Л. Гумилев. Көне түріктер 81 – 82 беттер.)

Рашид – ад – дин, Жамуха бастаған тайпалар құрамдастығы Шыңғысханға қарсы жорық ашқан кезде (1201 ж) найман дуақанттары жойқын дауыл шақырады, бірақ оның әрекетін есептегенде жаңылып кетеді де, ол бұлардың өздерін жайпап кетеді, бұл Шыңғысханның жетуіне қатты көмектескен көрінеді.

2 тарау ТҮРІКТЕРДІҢ ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ӨЛІКТІ ЖЕРЛЕУ ДӘСТҮРІ

2.1 Адамның өліміне байланысты діни сенімдер мен әдет-ғұрыптар

Ежелгі түріктердің өмірі діндер мен табыну әдеттерімен тығыз байланысты. Бұрынғы заманның діни түсініктері әлем – танушылықтың көлеңкесін құрып, адамзатқа үлкен әсерін тигізді. Дін деген не? Дін – бұл бір нәрсеге немесе әлдебіреуге табыну. Тарих пен археология түркілер үшін дін олардың өмірінің бір бөлігі болғандығын көрсетеді. Шумерлер пантеондары он мыңдаған пұттар мен құдай бейнелерін тізбектейді. Аңыз патшаларын құдай деп есептеген. Ежелгі Шумерде қалалар мен мемлекеттер пайда болып жатқанда – ақ, дін шумерлер өмірінде өзінің нық орны болатын. Діни түсініктері мен пұттары қорқып, құрметпен қараған, оларға арнап құрбандық шалған көршілес жатқан халықтарға да қатты әсерін тигізген. Еуразия даласына өздерімен бірге діни көзқарастары мен көне ежелгі құдайларын ала кеткеніне сенімді болуға болады. Уақыт өте келе бұл діни көзқарастары ежелгі түркілерге берілген. Ежелгі түркілерге бұл көзқарастар өте жаңа күйде болған болса керек. Шумерлер құдайы ұрпақтан ұрпақтарына аттары өзгертіліп қана берілген деп айтуға болады, бірақ сол діни көзқарастар әлі күнге дейін Тигр мен Евфраттың арасында қандай болса, сондай болып қалған.

Ежелгі шумерлердің діни түсініктерін түркі тілдес халқы мен қазақ халықтары тасымалдаған болса керек.

Мәйітті өртеп жерлеу. Қытай деректеріне қарағанда түріктер көршілес телелермен араласуының нәтижесінде бұрынғы кремациялық әдістерін біртіндеп, өліктерді бұрынғыша өртемей, өзінің аттарымен жеке заттарымен жерлейтін жерлеудің жаңа ғұрпына көшкен. Өлікті өртеп жерлеу түрік ақсүйектерінде ұзағырақ сақталған. Ең соңғы өлікті өртеп жерлеу, түрік қағаны Хиелиді 634 жылы және оның немересі Хилохуды 639 ж аяқталды. Ол туралы Қытай бастаухаттары: «сегізінші жазда, 634, Хиели қайтыс болды. өлгеннен кейін оған Хуан деген княздік атақ берілді. Оны ақсүйек ретінде жерлеуге бұйрық берілді. Хиелидің мәйіті көшпелілердің салты бойынша өртелді. Оның моласы Ба өзенінің өртеп жерлеу дәстүрін VI - VIII ғасырларда да өзгерткен емес» деген пікір айтады [109]. Бірақ ол кезеңдерге жататын түріктердің өлікті өртеп жерлеу дәстүріне дәйекті дәлел бола алатын молалар әзірге табылған жоқ.

Орталық Азиядағы немесе Оңтүстік Сібірдегі көне түріктердің жерлеу ғұрыптары туралы жазба деректерде мәліметтер аз. Бірақ Оңтүстік Сібірдегі археологиялық ескерткіштерде көне түрік жерлеу ғұрыптарының көптеген элементтері ұшырасады. Сондықтан, түркі – тугю жерлеу ғұрыптарының бұл жердегі жергілікті тұрғындардың әлеуметтік ерекшеліктеріндегі жоралғыларында топтасуынан шамалауға болады [110].

Өлікті өртеп жерлеу ғұлы кейін қырғаздарда көрінеді. Қытай жылнамаларында қырғыздар туралы «Өлікті жерлеген кезде беттерін жыртпайды, тек өліктің денесін үш қабат орайды, содан кейін өртейді, күлін жинап алып, бір жылдан кейін жерлейді. Содан кейін белгілі бір уақытта асын береді» деген дерек бар. Осындай мәліметті Таилин – хуан – юйцзи: мәйіттерін өртейді және оның сүйегін алып кетеді. Бір жыл өткеннен кейін моласына төбе жасайды. Олар отты құрметтейді. өлгендерін өртейді. Ең анық мәліметті қырғыз елін аралаған Абу Сайд Гардизи былай дейді. Қырғыздар құдды үндістер сияқты өліктерін өрттеп отты ең таза нәрсе тұтып барлығын отпен аластған. От өлікті кірмен күнәсінен арылтайды дейді олар. Бұл туралы Марвази мен Әл Идриси былай деп жазады. өліктерін жағатын салт бар. От соларды тазалайды деп сенеді, соған қоса осыған байланысты көне салты бар деп толықтырады [111].

Бұл мәліметтер қырғыздардың жерлеу ғұрыптарын археологиялық зерттеу нәтижелерімен жақсы сәйкес келеді. Белгілі болғанындай VI - XVIII ғасырларда қырғыздар өліктерін өртеген және белгілі бір уақыт өткен соң өртелген сүйек қалдықтары мен күлі мола шұңқырына немесе су бедеріндегі деңгейімен бірдей етіп қорған төбелерге жерлеген. Балалар мен жасөспірімдердің мәйітін өртемеген. Мола шұңқырына болуы мүмкін. Осы заттар мен барлығымен қоса жерлейтін болған. Қырғыздардың түсінігінше балалар мен жасөспірімдер әлі күнә болатындай іс жасауға әлі үлгермеген, сондықтанда оған отпен тазалау ғұрпының қажеті жоқ [112]. VII ғасырдан кейін қырғыздарда болмаса басқа түркі халықтарында өртеп жерлеу туралы мәлімет беретін не жазба, не археологиялық деректер ұшыраспайды. Бұл кезеңде түріктерде жылқымен жерлеу кең өріс алған.

Құрбандыққа адамды шалу. Түркілерде қағандардың ақсүйектерін жерлегенде құрбандыққа адам шалатын әрекеттер де болған. Бірақ мұны ғұрып деуге болмас бұл тек қана билік басындағы шағын топтарда ғана жүзеге асқан. Бұл жөнінде жазба деректер бір – бірімен толық сәйкес келеді. Мәселен, «Хан кітабында» Сиуннулар туралы: «Тәңірқұт өлгенде марқұмның өзі жақсы көретін достары мен әйелдерін бірге жерлеген, олардың саны жүзден бірнеше жүзге дейін барған» деп жазылған [113]. Дегенмен, бұл жерде қытай деректерінің ғұндарды жабайылар деп есептегенін, және жазбаларында сорақы бұрмалаушылықтардың көп кездесетінін ескерсек құрбандыққа шалынатындардың саны жоғарыда көрсетілгендегіден әлдеқайда аз болған деп ойлау керек. Осы ғұндарда Хунучу тәңірқұт дәуірінде сай келетін тағы бір мәліметке кезігеміз. Эршы қолбасшы қолға түсті, енді онда тәңірқұттың анасы ауырып қалып бақсыға айттырып қолға түскен қытай қолбасшысын қағанның қабірінің алдында өлтірілетіні жазылған. В. Бартольд бұның негізінде өлтірілген адам кім үшін өлтірілсе, о дүниеде соның қызметшісі болады деген сенімінің тұрғанын жазады [114]. Оның айтуынша түріктер неғұрлым көп адам өлтірсе, о дүниеде соғұрлым жоғары дәрежеге жетемін деп сенген. Мәселен 576 жылы өлген Естеми қағанды жерлеу рәсімінде жер астындағы өмірінде қағанға жолдас болсын деп 4 ғұн тұтқын өлтіріліп бірге көмілген [115]. Түрік

дәуіріндегі Кенотафтарды зерттеу барысында жылқымен бірге сирек жағдайда тәуелді адамдардың жерленгенін де кездестіруге болады [116].

Жылқымен қосып жерлеу. Көне түріктердегі жылқымен қосып жерлеу ғұрыптарына кіріспес бұрын олардың өлім туралы түсініктерін атап өтейік:

1. О дүниедегі өмір туралы түсінік. Яғни адам өлгеннен кейін оның өмірі ана дүниеде жалғасатындығы туралы түсінік.
2. Өлілер әлемінде ертеректе қайтыс болған туыстарымен және құрбандыққа шалынған үй жануарлары кездесетіндігі туралы түсінік.
3. Жануарларды: жылқы, қой, түйелерді жерлеп жөнелтуге байланысты түсінік.

VI ғасырдың екінші жартысымен VII ғасырда түрік қағанаты дәуіріне жататын ескерткіштерде өліктерді атымен жерлеу салты Алтайда мейлінше толық көрініс тапты. Бұл кезеңде Күдергі қорымында жерленген 21 адам дәлел болып табылады. Сол сияқты оған бір-бірлеп жерленген Қатанды II, Курган I, 1925; Курота I, Курган, 1937 жылы; Туекта, Курган VII, (Гаврилова А. А. 1965, с. 58)

VI ғасырдың екінші жартысы VII ғасырда Алтай түріктерінің өлікті жерлеуде өзіне тән ерекшеліктері болды. Олар диаметрі 8 – 10 м, биіктігі 15 м-ге дейін болатын орташа жалпақ таспен қоршалған дөңгелек қорғандарының диаметрі 5 – 7 м, биіктігі 0,4 – 0,7 болатын құрылыстар салған. А. Гаврилова Күдергі қорығынан алынған материал бойынша жерлеудің төрт түрін бөліп көрсетеді. 1) Адамды жылқымен бірақ, ат әбзелдерінсіз көмеді. 2) Адамды жылқысыз көмеді. 3) Адамды жылқысымен жерлейді. 4) Кенотафтар жылқыны әбзелдерімен бірақ адамсыз жерлейді [117].

Аталған жерлеу рәсімдері барлық түрік халықтарында бірдей болды деуге негіз жоқ. Көшпелі түрік этносы мәдениетінің қалыптасу және даму барысы территориясын уақыт шегінің кеңдігіне байланысты бір түрік тайпаларына телу дұрыс болып табылмайды. Кейінгі зерттеулер көрсеткендей көне түрік дәуірінің өзінде түрік қағанатының тұсында Жетісу түріктерінің жерлеу, Алтай және Оңтүстік Сібір түріктерінің рәсімінен ерекше болған [118].

Алтай – Теле түріктерінің мәдениетінің дамуы негізгі кезеңдері «түріктік үштік деп аталатын ескерткіштерінің негізгі үш түрі: жылқымен жерлеу, рәсімдік құрылыстар (тас мүсіндермен балбал тастар тізбегімен қоршау), тау ешкілерінің кескіндеме суреттері [119]. Жылқымен жерлеу түріктерде өте кең тараған. Сонымен қатар оның жерлеу ғұрыптарында да ерекше маңызға ие болған. Сондықтан түрік жерлеу ғұрпындағы жылқы култіне тоқталамыз.

- 1) өлікті молаға жөнелтуге байланысты жылқының рөлі, жылқымен өлікті тасымалдаудың төрт түрі бар: арбамен, шанамен тарту арқылы және үстіне салу арқылы. Көлікті мола басында

сындырған. өлілердің кері қайтатын жолын кесіп тастауды көздеген.

- 2) Жылқыны әбзелдерімен және терісін жерлеу. Бұл жерлеуге қатысушыларды қорғау мақсатында өлтірілген атты мәйітпен жерленген.

Әдебиеттерде жылқымен бірге жерлеудің үш түрі кездеседі.

- 1) Жылқыны тұтастай жерлеу.
- 2) Терісін басын және бақайын жерлеу.
- 3) Өлген адамда ат әбзелдерімен бірге жерлеу. Жылқымен жерлеуге ұқсас деп есептеген.

Оғыз түріктерінің жерлеу ғұрпы туралы араб саяхатшысы Ибн Фадлан өте құнды естеліктерінде маңызды мәлімет береді. Оғыз тайпалары туралы ол былай деп жазды: «Егер өлген кісі құл немесе кедей болса, оның мүрдесін далаға өздері көшіп кеткді. өлген адам дегдар ортадан шыққан болса, оған үйдей көр қазып, кеудесіне сырма кигізіп, белін кемер белбеумен буады. Садағымен жебесін жанына қойып қолына нәбит құйылған ағаш аяқ ұстатады. Алдына бірнеше ыдыс қойып оларды нәбитке толтырады. Үйіндегі бар жиһаздарын да өзімен бірге қояды. Шөп үстіне төсек салып өлікті отырғызып, көрді кесекпен өріп шығады. Байлығының шамасына қарай жылқыдан немесе бірін, біреуін-ақ сойып етін жеп, бас, тері, төрт аяғы қағылған ағаштарға іліп «Мынау оның мінген аты еді, енді соны о дүниеде жұмақта мінеді» деседі. Егер ол көзі тірісінде кісі өлтірген батыр болса сол өлтірген адамдардың санындай ағаштан жасалған адам белгілерін қойып, бұлар саған о дүниеде қызмет етеді. Кейде бірер күнге дейін жылқы сойылмай қалса ел ағасы келіп, түсімде мен өлген адамның әруағын көрдім, ол серіктерімнің барлығынан қалып қойдым, жете алмай аяғым талды бір өзім қалдым дейді. Мұндайда дереу жылқы сойып, қабіріне тастау керек дейді. Арада біраз күн өткенде сол қария тағы келіп ол кісіні түсімде тағы көрдім, туғандарыма сәлем айт өзімнен озып кеткендердің бәрін қуып жеттім, шаршаған жаным сая тапты деп айт деді.

Ежелгі шумерлер сияқты ежелгі скифтер мен түркілер де ыдыстарға (шыны аяқтар мен құмыраға) үлкен құрметпен қараған. Барлық сағаналардан табылған осындай ыдыстар өлген адамның қастарынан табылды және бұл діни сенімдеріне байланысты болды. Таңқаларлығы, осы арада ежелгі шумерлер мен түркілер жерлеулерінде үлкен ұқсастық бар.

Мысалы, археологтар Ур жерінде патша сағанасын тапты. Археолог Вуали тапқан табыттың айналасында осындай алебастрланып саз балшықтан жасалған ыдыстар болды. Ізінше сағаналардан 50 – ден аса мыс ыдыстар, мыс кубиктер және тағы басқа тастан және саздан жасалған ыдыстар табылды. Өл адамның денесі оң жақта жатты. Оның беліне күміс белдік оралып, қолына алтыннан жасалған тостаған, қасында ұзынша тағы бір алтын ыдыс болған.

Үшінші алтын ыдыс бас жағында тұрды. Екі алтын ыдысқа «**Мес – калам дуг – Нұр жауған елінің батыры**» деген сөз ойылып жазылған. Алтай маңынан археологтар тапқан қабірлерді салыстырып қарауға болады.

«Жерленген адам жібек киім киген. Бас жағында түркі руникалық таңбасымен жазылған күміс ыдысқа: «Күдіретті» және «Билеуші - Ие» деген сөздер ойылып жазылған.» расында да бұл сағаналар өте ұқсас. Есік қорғанына табылған бозбала қолынан жазуы ойылып жазылған күміс ыдыс табылған...

Ғалымдар адам жерленген бөлмеге кіргенде, үлкен дәрежеге ие болған әйел мүрдесін көрген. Оның басында бағалы алтыннан бас киімі, қолында бұдырлы етіп жасалған ойындылармен әшекейленген кубогі бар. Немесе Алтайдағы ұқсас жағдайдай, жерленгендері бір қырлап жатқызып, қолдарына ыдыстар ұстатқан. Олардың үстерінде саздан жасалған ыдыстар жатыр.

Біріншіден, қасиетті ыдыстар жазуларымен, екіншіден, қасиетті тостак немесе құмандар, үшіншіден, бұл ыдыстар жерленген адамның қолына немесе бас жағына қойылған. Төртіншіден, ең қызығы, ежелгі түркілер сияқты шумерлер сағаналарындағы темірден жасалған ыдыстардың бәрі бірдей таңбаланған.

Қолына ыдыс ұстаған әйел мүсініне табыну. Шумерлерде жерлеудің өзгеше түрін де көре аламыз. «Жерленген адамды бір қырынан жатқызып, бетінің алдына ыдыс ұстатқан. Олардың үстінде саздан жасалған ыдыстар жатыр. Ыдыстар жерлеу кезінде пайдаланса керек. Бір қабірлерден 32 саз балшықтан жасалған ыдыстар табылған. Әрине, бұл ыдыстар қасиетті ыдыстар. Кейбір мүрделердің қасынан саздан жасалған адам бейнелері де табылған. Бұл мүсіндер – әйел мүсіндері. Осы жерден шамасы жерлеу рәсіміне қолданға күміс ыдыстар табылған. Олардың мойны ұзын, аузы кең. Мұндай құмыралар діни қызметте қолданылған. Күміс құмыралардың жанынан ұзынша кубоктардың бір – біріне тізбектелген жиынтығы табылды. Қастарында тура осындай, бірақ алтыннан ойылып жасалған кубоктар бар. Бұл алтыннан ойып жасалған кубок, күміс ыдыс, ұзын күміс кубоктар, алтын бокал, алтын ыдыс, бұдырланған тостак, бәрі бір жиынтық».

Мүрделердің жанынан табылған әйелдердің бейнелері өте шумерлерде күдіретті болды. Ежелгі көшпенді түркілер де қолында ыдысы бар әйел бейнесіндегі мүсіндерге құдайдай сыйынды.

Мысалы, Алтай түркілері өлгендердің жанын бейнелеген әйел мүсініне табынды. Олар да қолдарына ыдыстар ұстаған.

Мысалы Туваның осындай жансыз тұлғаларының үшеуі қолына тостак, қалғандары құмыра ұстаған. Батыс түркілердің далаларынан табылған қорғандардан, қолына түрі басқа тостактар ұстаған әйел мүсіндері табылды. Шумерлер мен ежелгі түркілердің жерлеу рәсімдерінде айқын ұқсастықтар бар, ол – әйел мүсіндеріне табыну. Бір қызығы, ішіне қыса ұстаған ыдысы бар Иштар мүсіні осы кезге дейін сақталған.

Мұндай ұқсас мүсіндер Еуразия далаларындағы қорғандардан да табылған. Бұл тастан қашалған мүсіндер сол кездегі жерлердің ерекше белгісі еді. Осы тас мүсіндер шумерлердің әйел құдайы Иштар бейнесі болуы мүмкін. Осындай қоладан жасалған әйел мүсіні алан қабірлерінен де табылған.

Жұлдыздармен жабылып жерленген денелер. Шумерлер жұлдыздарға, сан алуан көк жарықтары мен планеталарға табынды. Олардың жазбаларында түн күмбез және жұлдыз белгісімен белгіленіп, өлім бейнесінде танылды. Дүниеден кеткен патшаның немесе патша әйелдің денесі жұлдыздармен яғни бағалы минералдар мен металдардан жасалған моншақтармен көмілген. Патшалар мен патша әйелдері бұл «жұлдызды» әшекейлерін әйелдерді тұрмыста тағып жүріп, өлгенде өздерімен бірге ала кетуі мүмкін. Осы әшекейлері жерленген кезде қолданатын керек – жарақтары ғана болған. «Әйел патшаның қолында әдемі алтын кубок, ал оның кеудесін алтыннан, күмістен, лазурит, сердолик, агат тастардан жасалған көптеген моншақтар жауып тұр». Осылайша «патшаның денесі де жүздеген алтыннан, лазуриттен жасалған моншақтармен жабылған».

Сонымен, біздер шумерлердің моншақтарға қандай мән бергенін байқадық. Бұл қарақұм сағаналарынан да белгілі. «Әсіресе, жерленген баланың мойны мен иығын 400 – ден аса гипсті, бірнеше күміс және алтын моншақтар тізбегі оны бай етіп көрсеткені табылған».

Скифтердің қабіріндегі «ер адамның сүйектері моншақтармен көмілген: қоладан, шыныдан және сүрмеден 263 тал моншақ жасалған, жерлеу уақыты б.з.б. VI ғасырдан нақты көрсетіледі». Есік қорғанына табылған бозбала мүрдесінде теріден жасалған киім кигізіп, оған 4000 – нан аса алтын моншақтар тігілген. Шумерлердің «жұлдыздармен» жерлеу рәсімі скифтер мен түркілерге өте ұқсас. Әрине, мұндағы басты мәселе – осы жұлдыздарды жерленген адамның денесіне ұстату. Сонымен моншақтар – жұлдыздардың белгісі. Мұндай ұқсастықты ежелгі шумерлерден де, скифтерден де байқаймыз. Неліктен? Себебі шумерлер дәстүрі скифтерге өтті және бірнеше мыңжылдықтар бойы бұл дәстүр Еуразия далаларында жалғасты.

Кейбір шумерлерді қала маңындағы бейіттерге жерлеген. Олар қайтқан адамдарды қай жерге жерлесе де, жерлеу рәсімдері бірдей болды. Олар өлген адамды қамыстан тоқылған өрмеге орап, немесе ағаштан және саздан жасалған табытқа салып көмген. Денені бір қырындатып, екі алақанының арасына ерніне тиіп тұратындай етіп, суы бар ыдыс қойды. Жерленген адамның қасында өзінің жеке заттары, мысалы, ер адамға қару немесе жұмыс құралдарын әйелдерге алтынды әшекейлерін қосып көмді. өлген адамдардың туысқандары қабірге тамақ салынған, су құйылған ыдыстарды қосып салды. Бұл оның о дүниеде аш қалмауы үшін жасалды. Аштық пен шөлден азаптанған рухы бұл дүниеге қайтып келіп, қараңғы түнде адамдарды қорқытады деген ойдан туған.

Қабірге салынған бұйымдардың саны мен сапасы олардың тірілігіндегі тұрмысы мен қоғамдық жағдайға байланысты болды. Ежелгі шумерлер сияқты скифтер де өздерінің патшаларына үлкен құрметпен қарады, сондықтан патшаны жерлеу рәсімі ерекше болды.

2.2 Өлікті жерлеу тәртібі

Жерлеуге байланысты салттар. Көне тәңірлік дәстүр бойынша жерлеу ғұрпы үш сатыдан тұрады [120]. Өлген адамға құрбандық шалу [121]. Өлген адамның сүйегін және оған о дүниеде қажет болатын атын, заттарын өртеп, күлін құмыраға салып қою [122]. Күл салынған құмыраны көктемде немесе күзде жерлеу. Жерлеу орындарында атақты адамдардың басына мәңгілік мекен ретінде құрылыстар тұрғызылды, ал қарапайым адамдардың бейітінің басына адам бейнелеген немесе жазу жазылған сағанатас қойылды.

Мұндай дәстүр өлген адамның жанының рухтар әлеміне түпкілікті қоныс аударуы алдындағы дайындық кезеңінен қажеттілігі туралы сенімге байланысты қалыптасқан. Бұл уақыттағы жасалған ғұрыптар, өлілердің рухының тыныштығын қамтамасыз етіп, алдағы уақытта олардың қолдауына ие болу үшін және тірілердің амандығына кепілдік алуға бағытталған.

Қытай деректерін зерттеуші орыс ғалымы И. Бичуриннің берген мәліметтері бойынша бірінші түркі қағанаты дәуіріндегі түріктердің жерлеу ғұрпы үш сатыдан тұрады: 1. Өлген адамға арнап киіз үй тұрғызу және құрбандық шалу. 2. «Өлікті шатырдың ішіне жатқызады. Балалары, немерелері және туыстары жылқылар мен қойларды шатырдың алдына әкеліп құрбандыққа шалады; атқа мініп шатырды жеті рет айналады. 3. Одан соң шатырдың алдында пышақпен беттерін тілгілеп, жоқтау айтады, қан мен жасты бірдей ағызады. Осылайша жеті мәрте істегеннен соң аяқтайды».

Содан соң тандаулы күні, өлген адамның мінген атын және қолданған заттарын өлікпен бірге өртейді, күлін жинап алып жылдың белгілі бір уақытында молаға жерлейді. Көктемде және жазда өлген адамды, ағаштар мен өсімдіктердің сарғайған немесе түскен уақытта жерлейді. Күзде немесе қыста өлген адамды гүлдер ашыла бастаған уақытта жерлейді. Жерлейтін күні өлген күніндегі сияқты, туыстары құрбандық шалып, атпен шауып беттерін тілгілейді.

Өлікті жерлеу ғұрпы – түріктерде күрделі еді. Ол бес сатыдан; 1, 3, 7, 40 күндік және жылдық рәсімдерден тұрды. өлікті шығарып салу жерлеу жоралғыларын көне түрік абыздары бөліп дәлдікпен ойланыстырған. Кейде, бір этникалық топтың өзіне тән жеке ерекшеліктері болған. Жерлеу ғұрпының мақсаты өлген адамның жанының (үйін, туыстарын сағыну) және физикалық (шіру, тозаңға айналу) қайғы қасіреттерін жеңілдету болған. Жерлеу барысында адамның тірі кезіндегі әлеуметтік жағдайы, жасы, жынысы, қай жерде, қай кезде және қалай өлгендігі ескерілген. Көне түріктер өліктерін олардың болашақ өміріне, яғни өлілер еліне саяхат үшін қажетті керек-жарақтармен (ыдыс, тамақ, киім, мініс аты, еңбек құралы, тағы басқа) толық қамтамасыз еткен. Өлікке керек-жарақтарын таңдау кезінде оның жасы, жынысы ескерілген. Оның тірі кезіндегі әлеуметтік жағдайына, кәсібіне сай болған. Көне түріктердің жерлеу ғұрпының негізінде өлген адамдармен үшінші, жетінші, қырқыншы күні және соңғы рет жылында кездесу мүмкін деген наным орын алған. Осы кездесу

шығарып салу кезінде өлікті дәстүрге сай тамақтандырған, ата-бабалар еліне қоныстанды ма соны анықтаған. Бақсының жерлеуде жіберілген кемшіліктерін түзетуге болады ма, жасалған жоралғыларға ризасың ба, бұрын өлгендердің еліне шаршамай жеттің бе? – деп өліктен сұраған. Осылайша көне түріктерде өлікті жерлеу ғұрпының діни көзқарастарымен тығыз байланысты біртұтас кешенді культі пайда болған. Көне түрік дәстүрлерінің ерекшелігі табиғатпен үйлесім табуға ұмтылуы. Дәстүрлі көне түрік санасында өмір үздіксіз процестерден: туылу-өлу-туылудан тұратындығы қалыптасқан. Адамның туылуы қуанышпен, өлімі қайғымен қарсы алынған.

Көне түріктердің маңызды салттарының бірі – жоқтау айту. Жоқтауды марқұмның өлген уақытынан бастап, оны жерлеуге алып кеткенге дейін әйелдер айтқан. Өліктің жақын туыс, әйелдері жоқтау кезінде шашын жайып жіберген. Жоқтау созылмалы сарынмен өлең түрінде айтылған. Жылау, жоқтауды – сағыт деп, ал оны айтушыларды сағытшы деп атаған. Жоқтау кезінде марқұмға жақсы сөздер айтылып жоқталған. Құттың арқасында оны марқұм есітеді, түсінеді деп ұққан.

Адам өлген соң оны алып шығып кеткенге дейін көптеген тыйымдар күшіне енген. Өліктің үйінен ол өлілер әлеміне аттанып кеткенше біреуге қандай да болмасын, зат, тамақ, т.б. беруге болмаған. Ошағының отын өшірмеген. Өліктің атын атауға тыйым салынған. Ол бәрін естіп жатады, сондықтан оның мазасы кетеді деп ойлаған.

Өлікті екінші күні жерлеген. Жерлер алдында әйелі (не болмаса ері) өлікті тамақтандырған. Марқұмның әйелі (ері) қойды киіз үйге байлап, маңырағаннан кейін сойып жілік-жілікке бөлген. Сүйектерін шаппаған. Өлік менің сүйектерімді шауып жатыр деп ойлап, ренжіп қалуы мүмкін деп түсінген. Еттің жақсы жерінен бір жапырақ ет алып, тақта тасқа қойып киіз үйдің жанында өртеген Өлік от арқылы тамақтанады деген. Бұл кезде өліктің туыстарының біреуі «сен өлдің, сен бірінші ет же, арақ пен шай іш» деген.

Осы салтанаттардан кейін киіз үйдің қабырғасын көтерген болмаса өлік жатқан тұсын ажыратып, (ер болса, сол жағын, әйел болса, оң жағын) басын алға қаратып, сол жерден алып шыққан. Өлікті алып шыға салысымен киіз үйді тез қалпына келтірген. Өлгеннің құты үйді тауып келе алмасын деп, өлікті еш уақытта күн батысқа қаратып алып шықпаған. Оны жаман ырымға жорыған.

Өлікті үйден алып шыққаннан кейін, оны жерленер жеріне дейін өзінің сүйікті атының еріне салып, алып барған. Әйелді өзінің аты, ері болмаса, ешқашан атқа салмаған. Өлікті алып барудың басқа да түрлері болған. Мысалы, шанамен, зембілмен, арбамен, т.с.с. Өліктің басын көліктің жүретін бағытына сәйкес алға қаратқан. Туыстарының біреуі жүргенін ұстап жетелеп отырған. Ерге отырмаған. Жерлеуге әйелдер ермеген. Жерленетін жер жақын болса, жерлеушілер жаяу, ұзақ болса, атпен барған [123].

Өліктің басын батысқа қаратып, басында сойылған өзінің аты мен ер - тоқымын, киімдерімен, садақ - жебесімен, темір - қазанымен, т.б. қоса

жерлеген. Киімдеріндегі түймелерін үзген, тонының жағасын алған. Өлікпен бірге кескіш заттарды, пышақ, балта, қайшы сияқты заттарды көмбеген. Көме қалған жағдайда алдын - ала сындырған. Өлік түймелерін тонының жағасынан және киімінің кейбір бөліктерінен айыру оның жарық дүниемен қоштасуының белгісі ретінде бағаланды. Әйелдерді тола басында сойылған қойменен оның тігін құралдыраымен жас балаларды қабықтан жасалған ойыншықтарымен қойған. Сонан соң жерлеуге қатысушылар үш рет уыстап молаға топырақ тастағаннан кейін барып толаны көмген. Өлікті алып келген шананы, арбаны, зембілді сол жерде сындырып, күректердің ағаш саптарын мола басында қалдырған.

Өлікті жерлеп болғаннан кейін аттылар күнге қарай моланы үш рет айналып туыстарының үлкені осы жерге бидай мен арпаны шашқан соң мазардың төрт жағына арақты шашып сол туысы алып келген арақты барлығы бір ыдыспен ішкен. Өлікті шығарып салушылар қайтып келген соң киіз үйге кірер алдында ағаш шелекпен бұлақтан алып келінген сүт араласқан суға қолдарын шайып, аршамен түтіндеткен. Өлген адам өзімізбен ілесіп қайтып келмесін деген ырыммен өлікті жерлеп қайтқаннан кейін барлығы киіз үйге кірген. Үйге арша түтінімен іші-сырты түгел түтіндетіліп, қой етін жеген. Арақ ішкен т.с.с. Осы тамақтар желініп арақ ішіліп болғаннан кейін үй жығылып жаңа орынға тігілген.

Сак хандарының мазарлары. Бір хан өлген кезде осы жерден мазар қазады. Бұл мазар төрт бұрышты әрі кең жасалады. Мазарды дайындағаннан кейін ханның денесін алып ішін ашып тазалайды. Ішін босатып қарнын жіңішке туралған шөптермен толтырылғаннан кейін ішін тігеді. Денені мумиялағаннан кейін бір арбаға (ВК. Лев. V. Res.7) салынып белгісіз Сак қабірлерінің арасынан өткізеді. Жаназаны қарсы алған әр тайпа, Сак асылзадаларының жасағанын тура солай жасайды. Яғни әркім құлағының бір бөлігін кесіп, шаштарын жұлады қолдарының жан жағын жаралайды, маңдайын және мұрнын сызып сол қолына оқ атады. Осылайша хандарын Жеррһи жолы үстіндегі бір тайпаға әкеліп оларды да соңынан ертіп алады, жылап сықтаулармен өліктің соңынан еріп отырады және осылайша басқа бір тайпаға өтеді. Искиттерге әрине барлық тайпаларды айналғаннан кейін Искитияның ең ұзақ жері болған Жеррһиге байланысты болып хандарының мазарлары болған жерге келеді (жолаушылықтың қырық күнге созылуы керек еді. Тек содан соң барып өлікті көму жеріне әкелетін еді. Бұл жерде жаназа дайындалған мазарға түсіріледі және бір жұмсақ жүн төсектің үстіне жатқызады. Жаназаның айналасына найза қадағаннан кейін, төбесін жабатын тақтайшалар орналастырылады және бұлардың үстіне өрілген қалихтан төбесі жабылатын еді. Ханның мазарының бос жерлеріне тұншықтырып өлтірген әйелі, аспазы, ат бағушысы және қызметшісі, хабаршысы, бірнеше аты және заттарының бір бөлігі, алтын ыдыстар көмілетін еді. Ыдыстың алтын болу себебі күміс немесе бадырдың қолданылмауы еді. Бүкіл бұл жұмыстар біткеннен кейін мазардың үсті үлкен төмпешік етіп жасады. Сақтар бұл төбені мәртебе көтеру үшін бір - бірлерімен жарысатын еді. Өлген лауазымды сақтардың қарулары,

байлықтары және қызметшілері сияқты, күштеп әйелі де өзімен өзімен бірге мазарға жерленеді. Херулерде ерекше берілген әйел еркегінің өлігінің жанында өз асатын еді. Мысыр және көптеген жерлерде болған секілді Сақтарда қолдарынан келгенше өлген хандардың арғы дүниеде рахат болуларын қолдарынан келгенше жасаған. Мысалы дене жайлы төсекке жатқызылады. (Кей кездері тақта табыт қолданылған және айналасына найзалар қадалады немесе үстіне қола аңдар мүсіні болған тулар үстіне бір қалқа қойылады. Кей кездері үстінде қоңыраулар тағылған тіректер тігіледі, өйткені бұндай нәрселердің жаман рухтарды қуғандығына сенетін еді. Ханның осындай қорғалғаннан кейін басқада нәрселерге көңіл аударатын еді. Өлтірілген адамдар ең әдемі киімдерін және асыл заттарын тағып, ханның айналасынан орын алатын еді. Әрқайсысы үшін мазарда бөлек бір бөлім болуда. Хан болса жалғыз жатады және жақын жерінде керекті затта орын алуда. Бұлар қару және қазыналарды алтын ыдыстар (шарап ішуі үшін) шарап және май толтырылған екі құлыпты құмыралар және жолаушылығы үшін, ішінде ет бөліктері бар қазандар қойылған. Ханға оңай қызмет етулері үшін қызметші және жол көрсететіндері оған жақын орналастырылған. Бірақ аттары болса көшілу бөлмесінің сыртына қойылады, оянған кезінде жақын жерде болу үшін, оңай жете алатын бір жерде және сол төбенің астында көмілулі Бұл аттар барлығы керемет түрде тұрады. Пазырық қорғанында табылған аттардың құлақтарының кесілгендігі көңіл аудартады және көптеген ғалымдар жағынан түрлі пікірлер ортаға шыққан. Мұның ең әдемі түсіндірілуі пікір Абдулкадир Инон жағынан жасалған Оның көзқарасы бойынша «Құрбандыққа шалынған он аттың белгілерінің бөлек - бөлек болуы, аттарды ол тайпа жағынан сипаттағандығы көрсетуде еді. Ерекше аттарды құйрық және жалындарының кесілуі көңіл аудартады еді. Бұған қосымша құрбандыққа шалынған аттардың «айғыр» болуы да бұл ескі түрік салттарына сәйкес.

Осы дайындықтар біткеннен кейін мазар бөлмелерінің жанжағы ағаш бөренелермен қоршалады және бөлменің төбесі де мата және киіздермен жабылады. Бөренелермен қоршалған бөлігінің үстінгі жағы үстіне топырақ төсей алатын бір пішінде мықты жасалатын еді. Бұл жұмыстар біткеннен кейін мазар бөлмесінің үстінде ас берілетін еді. Бұл салт «өлік асы» білгенімізде көптеген тайпаларда бар тек қана астың мазар басында берілуі, көңіл аударарлық жағдай астың бітуімен Геродоттың айтуынша (ІҮ-71) топырақ жинау жарысы басталады және үлкен бір төбені ортаға шығаратын еді. Көшпенді сақтар өмір сүрулеріндегі өмір шарттарында тұрақты шатырды үй ретінде қолданған және өздерін табиғат апаттарынан қорғағандығы үшін бұл үйді қасиетті деп санаған. Жоғарыда айтылған және қорған аты берілген бұл төбешіктерде негізінде сақ шатырының «арғы дүние» үшін дайындалған бір ұқсасынан айырмасы жоқ. Сақтардың хандарына жасағаны жаназа рәсімі тез аяқталмайтын еді. Геродот (ІҮ 7 ғ) бұл рәсімдер туралы мына белгілерді беруде «Ханның өлгенінен бір жыл кейін, тағы басқа рәсімдер жасалатын еді. Өлген ханның ең жақсы қызметшілері (бәрі де сақ тайпасынан болған өйткені сақтарда құл сатып алу

әдеті жоқ, Ханға қызмет үшін бөлінгендер құл сияқты елу адам шешіледі және бұлар буындырылады. Бұлармен бірге ең әдемі елу атта өлтіріледі. Бұлардың бәрінің ішін жарып тазаланады. Және сабанмен толтырылып, жарылған бөліктері тігіледі. Әрі екі тіректің үстіне бір арба дөңгелегінің жартысы қойылады. Кейіннен аттардың ішіне құйрықтарынан мойнына дейін жететін ағаш өткізіліп және аттар дөңгелектердің үстіне орналастырады. Аттың денесі дөңгелекке сүйенеді. Және ағаш аттың кеудесін ұстайды, аяқтары болса аспанға қарайды. Әр аттың аузына шылбыр кигізіледі және ізгіні алдына алынып бір тақта шегеге байланады және ер тоқымы бір ілгішке асылады. Одан кейін тұншықтырылып өлтірген жастарды әр аттың үстіне мінгізеді және бұларды аттың үстінде ұстау үшін, белдерінен желкесіне дейін жететін ағаш өткізілген ағашқа байланады және бұл елу атты мазардың жан жағына қоршау секілді қазықпен қазықтанып қалдырылатын еді. Жоғарыда айтылған бұл жауыздарша жасаған, бір ханзада немесе ханның мазары айналасында бұл қарауылдаған ат және жауынгерлерінің қалдықтары қазірге дейін табылмаған. Егер осындай үлкен көлемде құрбан шалу рәсімі жасалған болса, бұл да тек қана маңызды бір ханның өлгенінде болған. Геродоттың айтуынша кең уақыт қолданып, мүмкін соңғы үлкен ханға жасалған жаназа шығару рәсімінің халық арасындағы таралған аңыздарды, барлық хандарға кеңейткен болар.

Халық келгенде, бұлардың біреуі өлген болса, ең жақын туысы оны бір арбаға қойып қатарымен барлық достарына апарған. Бұлардың әрқайсысы жаназаны қарсы алып бір ас береді және қонақтарға берілген әрбір жейтін нәрседен бір бөлігін өліктің алдына қойған. Қырық күн осындай айналдырғаннан кейін жаназа көміледі және көмілгеннен кейін онымен айналысқандар өздерін тазалайды. Геродоттың көзқарасы бойынша, өлікті көмуде орын алған әркім бір тазаланудан өтеді: «Бұл үшін алдымен бастарын сабынмен жуады. Содан кейін денелерін тазалау үшін мынай пішінде әрекет жасайды; жерге үш қазық тігіп және үстіне кигіз қойып, бір шатыр жасайды. Осылайша барлық жерін жапқаннан кейін ішіне бір табак орналастырып, табактың ішіне көз жағдайына келген тастар қояды және бұның үстіне бір шымшым анаша тұқымын тастайды. «Және (ҮІ 75) те жалғасады: Тәртіпті шатырдың ішіне кіреді. ұрық жонғаннан кейін түгін шашады және Гректердің ыстық моншаларынан ешқайсысының бере алмайтындай ыстық бу береді. Сақтар бұдан ләззат алады және көңілденгендіктерінен бақырады.

Өлгендердің мумиялануы және денелер үстіндегі таңба. Жоғарыда айтылған жаназа рәсімінің көктем және күзде болуына байланысты, тайпалардың жануарлары үшін жасыл шөп табу мақсатымен әр мезгілдегі көшпенділігі ыңғайлы келеді. Көшуді кейінге қалдыру әдеті, мумиялауға әкеп соғатын. Геродоттың (Вк. S. (6)) бұл туралы жасаған мезгілі, Пазырықта табылған қатқан мазарлардан мумияланған денелердің табылуы, шындыққа шығарады. (Вк. Лев. ҮІІ. Рес. 12 а.в.д.Рес.12 в). Бұл жерде зорлықтан да басқа нәрселер ойлауға болады. Денеден айналу үшін шыққан рух, қайтып оралғанында денені мықты сақтаулы болып таппаса, әділетсіз болып және

осыған байланысты тірілерді қорғайды және тыныштық бермейді. Рухтын басқа бір дене табу үшін де мазарынан басқа жерге кетуі және жақындарын тастап кетуі, олар үшін үлкен кәшірілмейтін жоғалту еді. Осы ойға ұқсас пікірлерде Ескі сағда бірнеше тайпаларда кездестіріледі. Ескі мысыр мумиялары осыған мысал. Ескі түріктер жоқ болып топыраққа айналып кетуді өздеріне қабылдай алмай, барлығын болмасада ұлы адамдарымен хандарын мумиялаумен өмірде өздерін мәңгілік қалдыруларын қалаған. Орхон жазбаларынан үйренгеніміздей, Күлтегін мумияланған, кылыш Арыстан, Кейхурсев, Сулейман шах және бірнешелері мумияланған. Сақ мумияларында көңіл аударарлық жәйтте пазырықта табылған денелердің үстінде таңбалардың жасалуы. Жалпы денелерде дененің алды және артқы бөліктері басынан аяғына дейін таңбалармен көркемделген. Сақтардың жаратқан жануар бейнесі ең әдемі өрнектері таңбаларда көрсетілген (А. Л. Монғайттың көзқарасы бойынша) Пазырық 2 - ші нөмірлі қорғанда табылған, көкірек арқасы және қолдары әсем жануар бейнелерімен әдеміленген бұл дене бір тайпа басқарушысінікі Бұл таңбалардың нені білдіргендігі анық болмаымен жаман рухтарды қорғаушысы бір міндет атқарғанын айтуға болады. Өйткені сақтар таңбаларда көрінген және бұл ерекшелікке ие блған жануарларға өте көңіл бөлген және өнерлерінде ою - өрнек ретінде көп қолданған. Балық пен киік ең әдемі ою - өрнек бұлардың жаман рухтарды және сәтсіздіктерді қуғандығына өте көп сенетін еді. Шыққан түбірі Орта Азия болған сақтармен Көктүріктер, Ғұндар және Оғыздар арасындағы анық болған бұл ұқсастықтар бір кездейсоқтық болмау керек. Өкінішке орай Батыс жазушыларының көбі бұл жақын байланысты объектив (шын) ретінде ұсынудан қашып, Орта ғасырдың классик сөзімен “Вар - вар” деп сипаттаған түріктерді “ескіден бері келе жатқан мәдениеті жоқ” деп танытуға тырысқан.

Жерлеуден кейінгі әдет - ғұрыптар

Көне ғасырларда түріктерде өлген ер адам болса, оның найзасының басына жас шамасына қарай жеткіншек болса қызыл, орта жаста болса қара, қарт болма ақ жалау байлап үй күмбезінен шығарып желбіретіп сабын жерге қадап қойған. Осылайша бір жыл бойы өлген адамды ол алмастырған. Көше қалған жағдайда өлген адамның ширек күйрығы күзелген атымен ол найза көш алдында болған.

Өлікке жыл толғанда оның атын сойып, етін қонақтарға берген. Өлген адамдардың туыстары, достары киіз үйде жиналып, астан кейін найза сындыру әдеті басталған. Оны қадірлі сыйлы қартқа жүктеген. Ол өзімен бірге найза сындыратын жігітті ертіп жүрген. өлгеннің жесірі, қыздары найзаның сабына жармасып оны сындыртпауға әрекет жасаған. Ал найза сындырғыш оны ортасынан екі бөлген, сол кезде өлгеннің әйелі мен қыздары дауыс шығарып жылаған. Ерлер үйлеріне тарған. Сындырылған найзаны ліктің басына апарып қадаған. Кейбір деректер бойынша, оны жалаумен бірге өртеген [124].

Мынандай да әдеттер болған: өліктің жесірі қырық күнге дейін шаштарын тарқатып жайып, киімдерін теріс аударып киіп қаралы жүрген. Ал жылына дейін жүзік тақпаған. Бұл күй оның да өлгендігін білдіретін болған. Бұл түріктердің өлінің құты қырық күнге дейін тірілерден қалмайды деген ұғымынан туындаған.

Осы күні де түріктерде киімді абайсызда теріс кию үрей туғызған. Басқа дүниедегілердің санына кіріп кетпеу үшін киімін тез арада ауыстыратын болған.

Түріктердегі мазар дәстүрін жалпы сипаттамасын беру үшін келесі қорытындылар ұсынылады:

1. Шаманизм, манихейлік және буддизм діндеріне сенген түріктердің осы діндерге байланысты өлім туралы пікірі мен сенімі мазар дәстүрлерінде көрінеді. Ескі түріктерде «теносуһ» рухтың көшуі сенімі бар секілді. Көшпелі Шам түріктерінде өлімнен кейін рухтың құс секілді ұшып келген жеріне кеткендігіне сенетін еді. Орхон жазбаларынан түсінетіндігіміздей адам рухы өлгеннен кейін құс немесе жәндік пішініне кіреді және өлген адам туралы «ұшты» деген. Батыс түріктерінде исламды қабылдағаннан кейін де «өлген» орнына «сұңқар болды» сөзі қолданылған.
2. Оғыз түріктері шаманизм сенімдеріне қарай исламдық қасиеттілік түсінігіне жақын түрде біз тәңірге сенеді, арғы дүниеде керек болғандығына сенгені үшінде батырларына ат және қару – жарақтарымен көшетін еді. Ескі түрік шаманизмінде бүкіл нәрсенің жоғарысында, бір көк тәңірге сеніп, ұлы болмыс сенімі тек тәңірлікпен жақын ұқсастық көрінуде.
3. Б.з.д. III ғ. жазылған бір Қытай деректері бойынша: Ғұндар өлген адамдарын табытқа жатқызатын еді. Бұл табыт екі қабаттан тұрып ішкі және сыртқы табыттардан тұратын еді. Бұл табыттарды алтын және күмістен өрнектелген матамен жабатын еді. Қытай деректеріне қарай түріктердің өлікті көму тәсілі мен байланысты тәртіп пен әдеттерді былайша реттеуге болады.
4. Өлік үшін жасаған қайғыру «уоғ» салты. Өлгеннің артынан жасаған түрлі қолдану әдістері болған қайғыру салтына «уоғ» деп атайды. Шамандық түріктерде «өлгендердің күлтімен» қатысты ең үлкен салттардан біреуі. Бұл салтта тамақты (асты) жалғыз тірілерге емес, әсіресе өлгендерге берілгендігіне сенілетін еді. Бұл салттарда айын ғибадат құлшылық ету ас беру және жылап сықтау сияқты әдептер көрінуде. Уоғ ғұндар бастап әр дәуірдегі түрік тайпаларынан көрінуде. Ғұн жаназаларында табыт жоғарыда айтылғандай әсемденіп, қызметшілері және әйелдері артынан жүретін еді. Кей кездері қызметшілерінен біреуі құрбандыққа шалынатын еді. Аз уақыттан кейін құл орнына ат, қой, түйе сойылып ас беру пішінінде бұл салт жалғастырылған орхон жазбаларында көк түріктердің уоғ салтының өте үлкен жасалғандығын көреміз. Осы жерде Күлтегін үшін жасалған қайғыру кезеңін айтуда. Айтылғандай өліктің жатқан шатырының жан - жағында қой, сиыр, ат құрбандыққа шалынған. Атқа мініп шатырдың айналасында жеті рет айналатын еді. Жылайтын белгі

ретінде беттерін пышақпен тілетін еді, кейде өлген адамның аты мен заттарын жағып жіберетін. Қағандардың «хандары» мазарларының үстіне үй секілді кішкентай кесене соғатын еді, кей кездері дуалдарына соғыс бейнесін салатын еді.

5. **Өлікті көму.** Барлық халықтарда көргеніміздей, түріктерде өлген адамды топыраққа беру жайылған жалпы әдет. Тек қана бұл халықтың басқаша уақыттарда басқаша пішіндерде жасағанын көреміз. Ғұндарда өлгендердің көмілуі жылдың белгілі уақыттарында өлікті көму салты Көктүріктерде YIII ғ. дейін созылған. Қытай жазбаларында Көктүрік тайпаларында көктемде өлгендер, қыста өлгендер болса өсімдіктер көгеріп гүлдер ашқан уақытында көктемде бірақ көмілетін еді.
6. **Өлікті өртеу.** Жоғарыда айтылғандай дененің алдымен жағып, қалған нәрселердің көмілуі түрінде болатын еді. Өлгеннен кейін денені жағу әдеті жамандықтан тазарту мақсатымен жасалғанын санайды. Көктүріктерде бірнеше уақыттан кейін бұл әдеттің жалғасы X ғ. қырғыздарда көрінеді.
7. **Біреуден көп өлік көму.** Алтайдықтарда кейбір Ғұн қорғандарында еркек денелері жанынан әйел денелері табылған. Бұл асыл адамның әйелін арғы дүниеде өзіне қызмет жасасын деп көшілгендігін көрсетуде. Тура сол секілді Пазырықта екі және бес нөмірлі мазар, еркекпен бір әйел денесі де табылған. Төртінші пазырық қорғанында болса екі бөлек мазарда әрі әйелдің және еркектің мазары табылған (1 сурет).
8. Денелерді мумиялау «такнит жасау» түріктерде ескі замандардан бері мумиялау әдетін кейбір кезде анда-санда кездестіреміз. Ғұн ұлыларының денелерінің мумиялануының керектігінің себебі, белгілі уақыттарда жерлеу рәсімінен ортаға шыққан. Өйткені мумиялау ісі ұлыларға тең еді. Шибе және Пазырық қорғандарында мумияланған әйел және еркек денелері табылды (2 сурет). Бұл жердегі денелердің ішкі органдарын алып тастау себебі жамандықтардың адамның ішіне жиналғандығына сену пікірінен ортаға шыққан. Бұл ішкі органдар асқазан, бауыр, өкпе орнына адамның өлгеннен кейінгі өмірінде денесіне күш беретін табиғаттан жиналған емді шөптер, иістер салынатын еді. Өлгеннің денесіне сырттан жаман рухтардың кірмеуінің алдын алу себебімен мумияланған маталар мен қалың жіптермен оралатын еді.
9. Заттар және жейтін астарымен бірге көму. Арғы дүниенің өмірдің жалғасы пікірмен өлген адамның жеке заттары, киімдері, қару - жарақтары, ыдыстар тағы басқа заттармен бірге жейтін тамағын қорғанның ішіне орналастыратын еді.
10. Түріктер ас беруі ерекше міндет санаған. Алғашқы дәуірлерде ас тікелей өлген адамдарға беріледі яғни мазарына қойылатын еді. Рухани мәдениет дамығаннан кейін бұл рәсім ас беру рәсімі сауабын өлген адамға жолдау мақсатымен кедейлерге тамақ беру түріне айналған.
11. Мазарлардың бір бұрышына ат көму. Түріктер аттарға қатты көңіл бөлген. Кейбір кездерде түрік тайпаларында аттардың егелерінің өлімімен бірге көмілгенін көреміз. Ескі түріктерде өлген батырдың атымен бірге

көмілгенін әдетке айналғаны сияқты, соғыстарда қолданылған аттардың да кей кездері салтанатты түрде көмілетін еді. Исламның түріктер арасында қабылдауымен көму орнына, атты сойып ас беру дәстүріне айналған. Ғұн және көктүрік қорғандарында негізінде осындай әдеттерге жолығамыз. Аттардың өлікпен бірге көмілуі, аттардың негізінен айғырдан болуы, құйрық желкесінің, тобығының кесілген болуы, ерекше құйрықтарын кесу орнына байлау, өру әдеттерін көреміз. Және қай тайпадан келгенін білдіретін таңбаларды ендерді аттардың құлақтарын кесу тәсілмен көрсеткен. «Пазырық қорғанында он аттың таңбаларының бөлек - бөлек болуы он кісіге тиесілі емес, он тайпаға тиесілі екендігін көрсетеді. Бұл қайғыру рәсімі соңғы дәуірлерге дейін жалғасқан.

12. Алыптың мазарының жанына өзінің мүсіні мен бал - балын тігу. Ескі түріктерде кеңінен тараған бір әдет түрі өлген Алып батырдың мазарының бас жағына өзінің мүсінін және өлтірген дұшпандарын білдіретін ірі жонылған тастарды «балбалын» тігетін еді. Бұл мазар мүсіндері YIII ғ. дейін жалғасып келіп, Монғолстан, Туа, Оңтүстік Алтай, Қытай, Қазақстан және Украинада кездестірілген. Балбалдар көктүрік алыптарының соғыста өлтірілген дұшпандары осындай мазарға қойылған және Шығыс және Батыс бағытында тізілген ірілей жонылған тастар. Мәңгілік өмірге сенген түріктер, өлтірген дұшпандарын өздеріне арғы дүниеде қызмет ететін сенімінде еді. Балбалдар бұл дұшпандардың рухының дәлелі еді.

13. **Өлікті табытқа қойып ағашқа асу.** Орта Азия және Ғұн көктүріктердің қол астындағы кейбір тайпалар өлгендерді табытқа қойып ағашқа асу бар еді. Бұл тайпалар арасында түріктерден тувалар бар еді. Бұл әдет якуттарда XYIII ғ. дейін жалғасып келген. Қорытындылай келе, исламға дейінгі көне түріктерде өліккі көму рәсімінің әр түрлі болуы, түрік тайпаларының өз діни сенімдерімен дәстүрлеріне сүйене отырып ортаға шыққандығын айтуға болады.

Аңдарға табыну. Аңдарға табыну діни түсінік бойынша ежелгі шумерлерде өте кең тараған. Урда табынған ежелгі шумерлердің құдайы Наннар «Құдіретті өгі Ану» деп аталды, сол сияқты жер асты дүниесінің патшасы Нергал қорқынышты аңдар түрінде бейнеленді.

«Өгіздің мүйізі, арқасында бір уыс шашы бар, бет әлпеті адамдікіндей, қанаты бар, төрт аяғымен тұратын, алдыңғы аяқтары мен денесі арыстандікіндей».

Су иірімдерінің құдайы балықтың құйрығымен немесе арқасында балық бар етіп бейнеленді, ал найзағай мен бабылдың жоғарғы мемлекеттерінің құдайы Мардук – таңғажайып грифон, жартылай жылан, жартылай жыртқыш құс түрінде бейнелеген. Шумерлер қошқарды қасиетті тұтып, оған құрбандық шалып, құрметпен қараған. Әскер аттарын да қастерлеген. Патшаның жеке аты құдай деп таныған. Патша өлгенде оның аты онымен бірге көмілуі керек болған. О дүниеге барғанда аты оған қызмет етеді деп сенген.

Осындай діни түсініктерді скифтерден де көруге болады. Жылқы скифтерде халықтың құдіреттілігі мен тұрмысының жақсылығын көрсеткен. Батырдың аты жайлы мынандай аңыз бар:... скифтер тайпаларынан бір батыр болыпты. Оны жаулары өлтіргілері келіп, күштері келмейтіндіктен айла қолданыпты. Батырды мас болғанша шарап ішкізіп, тұтқындап өлтіріпті. Бірақ жаулары батырдың тайпасын аты бос болғанша жеңе алмапты. Бұл аңыз әңгіме Азиядағы скифтердің арасында таралған, ол скифтер мен қазақтардың өнерлерінің жанасуы да болып табылады. Осының арқасында жылқы – күн құдайы немесе астрльды объект болып қалды. Оны қанатты жаратылыс бейнесінде де көрсетеді. Ежелгі Еуразия скифтер – малшыларының түсініктерінде күн мен жылқы байланысы жоғарғы күн құдайына құрбандық шалумен болды. Осыған ұқсас әдет еуропалық пен азиялық скифтерде (сақтар мен массагеттарда) болған. Қанатты ат жайлы әңгімелер көп тараған. Бұл аңыздар осы күнге дейін түркі тілдес халықтарға, қазақтарға да белгілі. Қазақтар бұл атты «Қанатты ат» дегенді білдіретін «Тұлпар» деп атайды. Ол жайында қазақтың Қобыланды батыр жырында айтылады.

Петроглифтер арасында аңға шығатын және әскери арбалар суреттері таралған. Жылқы бұрыннан күнге табынуды бейнелейді, күн құдайының атрибуты мен құрбандыққа шалатын малы болған. Отқа, суға табыну дами бастады. Сақтардың тотемизм, фетишизм, анимизм сияқты діни ғұрыптары мұсылмандыққа дейін де, мұсылман сенімінде де және қазақтардың ұлттық ой өрісінде негізделген. Ежелгі түркілер жылқының маңдайына ақ жұлдызша мен сары хош иісті май жағып, күн құдайына құрбандыққа шалған. Түркілерге жылқылар қасиетті болғаны жайлы жазудың шығуы Орта Азияда асыралған ала қасиетті аттар жайлы еске салады. Жылқы бейнесі космогоникалық үлгіге байланысты болғанмен, күнге табынумен бірінші байланысады. Осы байланысты ежелде шыққан эпитеттер атап көрсетеді, мысалы: «Алтын аттар», «Таң шапағатының аттары» және т.б. Петроглифтерде спираль, доңғалақтың тісі тәрізді етіп ірі жылқыларға салынған соялры таңбалар осыны көрсетеді.

Қазақ қауымында аңға табыну кеңінен тараған: әлеуметтік мәртебесінің толықтығын білдіруге қазақтар жылқыларын, түйелерін, қойларын, сиырларын бөліп шығарады. Олар дүниенің төрт жағының бейнесі болып табылады. Бұдан басқа әрбір жануардың өзінің бейнесі болады.

Ең қасиеттісі қазақтарда жылқы болып саналады. Әрине, жылқыға табыну көшпендінің өмірімен байланысты. Жылқы қазақ – көшпенділерінің ісіне де, кеңесіне де көмектесетін, адал жол серігі. Жылқы қазақтың жоғарғы бітімнің, ғаламның даналығы, туыстар әлемінің бейнесі болып табылады. Әсіресе олар әдет – ғұрыптарда – бала туылғанда, жерлеулерде, үйлену тойларында ерекше айқындалады.

Жерлеу әдеттерінде өлілер әлеміне адамды аттандырғанда аттарында көмген. Көмген кезде аттың бүкіл денесімен емес, басын ғана көмеді. Бұл жай ғана нәрсе емес. Бас жоғарғы бітімнің бейнесі ретінде қожасының

артынан кетуі керек болған. Көптеген археологтар Қазақстан аумағындағы қорғандардан өлген адамдармен бірге жылқының басы немесе терісі көмілгендігіне куәландырады. өлген адамның тірі уақытында мінген атына (егер ол бай адам болса) қаралы жамылғы жапқан. Жылдар өте келе бұндай қаза алып тасталған. Қазақтар тағы қойды қасиетті деп тұтқан. Қой ауқаттылықтың жақсылығы мен орта бітімді білдірген. Қойдың семантикасы қысқы өмірдің бейнесі болып есептеліп, әдеттерде ол қонақтарды күтуде қолданатыны анық. Қой қазақтарда ең күшті мал болып саналады. Қызығы, ежелгі Шумерде қойға деген көзқарастары қасиетті болған. Жазуында айысқан доңғалақ «қой» деген сөзге сәйкес келеді.

Қазақтардың көктемгі мерекелерінде қойды әнге былай деп қосып айтады:

Төрт аяғы болатты,
Жал құйрығы қанатты,
Өзге шөпті баспаған,
Шақпақ мүйіз көк қошқар.

Сиыр – о дүниенің, түсініксіз нәрсенің белгісі. Оның етін ауқатқа тек мерекелерде болмаса қолдана бермейді. Найзағай ойнаған кезде оның сүтін ішпейді.

Түйе – бірлікпен бөлінбейтін кеңістіктің белгісі. Қазақтар бар жануарлар содан шығады, онда жануарлар әлемінде не бар болса, бәрі сонда бар деп есептейді.

Шумерлердің, скифтердің және түркілердің бұғылары. Ежелгі шумерлер пантеонында бұғының да бейнесі болған, ол шумерлерде қасиетті жануарларға саналып, басқа құдайларына теңелген. Үйлерінде, ғибадатханаларда олар бұғының бейнесін жиі ұстаған. Мысалы: шумерлердің «Андуз» немесе «Им - дугу» атты танымал аңыздары бар. Шумерлер аудармасында олар жел құдайы, бір мезетте жақсылық пен жамандықты жұтып жатқан, аспан мен жер өрісінің жаушысы арыстан басты бүркітті білдіреді. Андуз геральдикалық композицияда қанатын кең жайған, тырнақты аяқтарымен екі бұғыны ұтап тұрған арыстан ретінде бейнеленген. Бұл жерде екі бұғының бейнесі айқын көрініп тұр, бұл дәлелдеме ежелгі шумерлердің діни аңыздарында айтарлықтай орын алған. Скифтер өнері мен аңыздарында да бұғының бейнесі кеңінен тараған. Ол іс жүзінде де және скифтер уақытындағы барлық Ұлы Еуразия даласының белдігінің петроглификалық өнерінде де кездеседі. археологтармен лингвистер берген көне шумерлер жазуы шығуының салыстырмалары шумерлер мен скифтерге тән ортақтықты және ерекше сюжеттер мен бұғы бейнесі бар құдайларынан көрсетеді. Діни аңыздарда бұғы бейнесі үлкен орын алады. Скиф тілінде бұғы «zaka» деп айтылады, ал бұл аттың скифтер патшасының аттарының бір бөлігі болып келетіні қызық. Кейбір ғалымдардың ойынша азаптау сахнасы скифтер өнерінде әлем ғылымының жаратылыс пердесі мен табиғаттың қарама – қайшылық күшіне – әлем былығының байланысы, жарық пен қараңғы, өмір мен өлімнің іске асуы көрсетілген. Шумерлер өнерінде осыған ұқсас діни көзқарастар берілген:

сахнада өгіз бен бұғыны азаптап жатқан арыстан бейнелері. Бұл сюжет скифтердің өнері мен аңыздарында да кездеседі. Діни аңыздарының сахнасындағы бұғыны аулау мен азаптауды күнге табынумен, өлу мен тірілу құдайына табынумен байланыстыруға болады. Ежелгі шумерлер жырларында Гильгамеш жайлы бұғы бейнесінде берілген, соңынан жер асты дүниесінің жындары қуып жүрген және оны азаптап жатқан, өліп бара жатқан және тірілген құдай Думузи жайлы аңыз бар. Осындай сюжетті скифтер отардың қудалануы немесе бір бұғыны жыртқыш аңның азаптау сахнасын бейнелейді. Таңқаларлық ұқсастығы скифтерден де табуға болады және кейбір ғалымдардың айтуы бойынша кездейсоқ емес. Мысалы Е. Е. Кузьминнің синкретикалық бұғы бейнесі скифтерде күнге табынуларына байланысты болған. Аңға тән стильдерде бұғы бейнесі жиі бейнеленеді. Шумерлер сияқты скифтер де бұғыны қасиетті деп санаған. Скифтерге бұғы күн құдайының, жарықтың, көбіне батырлар аңызының, жартастық бейнелерінің кейпі. Тағы да маңыздысы олардың діни ой өрістері. Күнді шығыстан батысқа бұғының алтын мүйізімен жылжытып бара жатқаны бейнеленгені аз емес. Бұдан басқа скифтер бүкіл әлемді алып бұғының кейпіне айналдырып көрсеткен. Ежелгі түркілер де бұғының бейнесіне табынған. Скифтердей түркілер де бұғының бейнесін күн құдайына табынумен байланыстырған. Түркі тілдерінде бұғы сөзі – «sugan» сөзі «құрбандық шалу» етістігі мен күн сөзіне ұқсас, бұғының басқа аты «bugu» «құдай» дегенді білдіреді. Ежелгі шумерлік, тырнағымен бұғыны қапсырған құдай Им-дугу деп аталды, ал қасиетті бұғыны түркілер «бугу» немесе «сугун» деп атаған. Шумерше «дугу» және түркіше «бугу» немесе «сугун» деген ұқсас сөздерге көңілімізді аударып көрейік. Шумерлік ұяң дауыссыз дыбыстары түркілік дауыстыға сәйкес келеді. Мысалы: шумерлік «д» және түркілік «б», осы берілген жағдайдағы шумерлік «дугу» деген сөзі ғасырлар бойы түркіше «бугу», немесе «д» әрпі енді түркілерше «б» болып өзгертіліп айтылады. Ежелгі шумерлік бұғы құдайға ғасырлар бойы скифтер мен түркілердің табынғандарына күмән келтірмесек те болады. Бірақ ежелгі бұғы бейнесі осы күнге дейін жоғалмады. Қазақ жырының бір нақыл сөздеоінде ана бұғы мен маралдың адамзат тегінің анасы, табиғат кейпі ретінде құрметтеледі. Олар бұрыннан ана бұғыны құдай тұтты. Әлі күнге дейін қырғыздардың тас қабірінде бұғы бейнесі бар.

2.4 Моланың үстіне ескерткіштер орнату

Мазардың басына кесене тұрғызу. Мола басына тұрғызылған ғимаратта, өліктің бейнесі салынып қойылады және оның өмірінде қатысқан шайқастары жазылады. Әдетте ол бір адам өлтірген болса онда тас қойылады. Кейбірінде мұндай тастардың саны жүзге, тіпті мыңға дейін жетеді. Қойлар мен жылқыларды бірін қалдырмай құрбандыққа шалған соң, олардың бастары қадаға ілініп қойылады. [107]

Бұл мәліметті қытайдың әулеттік жылнамасы қуаттайды. Су-шу мәліметі бойынша «моланың басына ағаштан үй тұрғызады. Алдыңғы жағына өлген адамның салынған мүсінін тұрғызады, сонымен бірге оның өмірінде қатысқан әскери соғыстары айтылады. Немесе «кейін оның күлін көмеді және ескерткіш белгі ретінде молаға ағаш бағана тұрғызады» [125].

Көне түріктерде мәйітті өртегеннен кейін, оның туыстары өлген адамға ұқсатып қуыршақ жасайтын тағы бір дәстүр болған. Қуыршаққа көйлек кигізіп, үстіне сауытын, басына дулығасын кигізетін. Бұл қуыршақ киіз үйде мәйіттің күлі көмілгенше болған. Оны тұл деп атаған. Марқұмның анасы, әйелі және қыздары әр күні таң атқан да кешке күн батқанда осы тұлға қарап, тізерлеп отырып жоқтау айтқан, оның батылдығы мен шаруақорлығын еске түсірген. Бөтен біреу келгенде әйелі бұрынғысынан да ащы түрде жоқтауын қайталайтын болған. Бұндай жағдайда оны тұл қатын деп атаған. Марқұмның мәйітінің күлін көметін уақыт болғанда, қуыршақ тұлды өртеп, оның да күлін қосып жерлеген [126].

Бұл дәстүр сол күйінде XIX ғ. Қазақтарда сақталған. Г.И.Спаский де қазақтардағы осы ғұрып туралы жоғарыдағы айтылғандарды түгелдей дерлік айтып өткен. Тек қана мұнда өліктің күлін көмгенге дейін емес, жылдық асын бергенге дейін қуыршақ тұл күйде сақталған [127]. Бұны өртеп жерлеу ғұрпының өзгеруіне байланысты оңай-ақ түсіндіруге болады. Осыған ұқсас тағы бір мәліметті Г.Рубрук береді. «Бай өлген жағдайда не ұлы, не әйелі әйтпесе қымбатты адамы оның бейнесін жасатып сол жерге қоюға бұйрық береді, ал біз оны еске аламыз» – дегенді Рубрукқа ұйғырлар айтқан [128]. Тұл жасау көнеден келе жатқан дәстүр.

Марқұмның жанының жарығы ретінде, қар үйдің алдыңғы жағына үзбей қырық күн шырақ жағып қою оның символы болған.

В.В.Радлов өзінің “Сөздігінде” тұл сөзін жесір деп аударып жазады. Ол сөз түрік тілінің орхон, ұйғыр, ерте османлы, лебедь, шор, телеуіт, сағай, қойбалы, қырғыз, қара қырғыз, құман, қарайым диалектілерінде кездеседі дейді. Бұның шығу тегі ертедегі ғұрыптың, кейінгі іздерінің орындауға байланысты кейіннен пайда болған. Тұл сөзінің шығу тегін осы уақыттағы марқұмның жанының күзетшісі болған орын алмстырушы қуыршақтың негізгі белгілерімен байланыстыра отырып, іздеу керек сияқты [129].

Әйелдердің жоқтау айтып тұрған бейнесіндегі фрескілер VII-VIII ғасырлардың басына жататын. Токқалы оссуариінде және Пенжикент кескіндемесінен табылған [130].

Ур жеріндегі патша мазағлары шумерлер өмірлері мен дәстүрлері туралы түбегейлі хабарлар берді. Бұлыңғыр «Шұбад» қабірі өзінің үлкенділігімен, әдемілігімен таң қалдырды. Қабірден белгілі әйелдің мүрдесі ғана емес, айналасынан сарай ішіндегі қызметші әйелдерінің және демінің соңғы сәтіне дейін арфа тартқан бір ер адамның денелері табылған. Шұбад қабірінде 25 адамның денелері табылған. Ал Абарғы қабірінде 60 адамның сүйектерінің қалдықтары табылды. Оларды күштеп немесе өлуге мәжбүр етілгендігі туралы ештеңе айтылмаған.

Бұл жөніндегі айтыстар бүгінге дейін жалғасуда. Оның ішінде шындыққа жанасатын мынадай тұжырым бар: Біздер сирек кездесетін ешбір ұқсастығы жоқ, (мұндай жерлеу рәсімі Ур жерінен басқа тек Киш жерінде ғана кездескен) белгісіз салтқа кездестік. Өздерінің билеуші патшаларының артынан аттанғандар өз еркімен өлімге барды. өз патшалары мен пірлерінің соңынан өлуді қалауы сол кездегі өлгеннен кейінгі өмір бар дегенге сенетіндіктерін көрсетеді.

Тірі кездерінде де, өлгеннен кейін де патша мен отбасылары үлкен құрметке лайықты болып қалған. Ур патшаларының қабірлері кірпіш пен тастан қашалып салынған үлкен шұңқырларға ұқсатып салған. Бүкіл архитектура тарихында осындай күрделі архитектурасы: арка күмбездері бірінші рет болуы мүмкін. Қабірде патша денесінің ерекшеліктерінен басқа, өлген адаиның байлығын көрсететін заттар табылған: Күйіктастан жасалған әсемдік бұйымдары, ляпсисті кристалдармен әшекейленген мүсіндер, алтындалған және күмістелген кубиктермен шумерлердің ең жақсы ұсталарының жасаған бұйымдары мен мінсіз өткір қанжарлары.

О дүниеге патшаны ең жақсы қолөнерлік бұйымдармен ғана емес, кейбір жағдайларда адамдары да еріп жүрген. Шумерлер тарихында өлген монархпен бірге әдейілеп қазылған қабірге оның қызметшілері: жауынгерлері, әншілері, фрейлиндері, сарай маңындағылары мен басқалары да тірідей бірге көметін қысқа мерзімді әдет – ғұрыптар болған. Осы жалпы қабірге тірідей алпыс төр адамды көмген. Көмбес бұрын оларды әдейілеп есірткімен уландырған, сондықтан олар қарсылық көрсетпеген. Бұл адамдар тірі кезінде қызмет көрсеткендей о дүниеде де қызмет көрсетеді деп сенген.

Урдағы патша қабірлерін ашқан Вулли б.з.б. үшінші мыңжылдығында осындай жерлеу рәсімін қайта орнатпақшы болған. Міне, бәрі де соның ойындай болды. Патша өлгенде патша әйелдері тереңдігі 9 – 10 метрдей болатын тік қабырғалы шұңқырларды ала қаздырған. Бір жағын молаға кіруге ыңғайлы етіп, қиғаштап жасаған.

Шұңқырдың түп жағындағы бұрышқа тастан жасалған қабірді, мықты кірпішті күмбез етіп соқты. Қабірдің ұзын қабырғаларының біріне есікті ашық қалдырған. Сонан соң қабірге өлген билеушілерімен бірге кіретін, сонымен бірге онда орын алатындармен бірге қаралы жүріс өткізген. Бірге кіретін адамдарды, мүмкін, өлтірген немесе уландырған болуы керек. Осындай қаралы жүрістен кейін қабірге кіретін есікті бітеп тастаған.

Екінші қаралы жүріс басталады. Жерлеу процесі – сарай маңындағылары, қызметшілері, аттылар, тасушылар, әйелдер, жауынгерлер шұңқырға жақындап, қиғаш етіп жасалған жағынан гүл төселген төсенішпен шұңқырға жақындаған. Қаралы жүріске қатысқан әйелдер ашық қызылды, әр түрлі құнды әшекейлері жарқыраған киімдер киген. Әскер басшылары барлық таңбаларымен ерекшеленіп, әншілері арфалары мен лираларымен әуендетіп жүрген. Олардың соңынан өгізге жегілген арбалары мен шаналары еріп отырған. Арбалардағы арбакештер мен пажалар жегілгенде ерді ауыздықтарымен бағыттап отырған. Ең соңында барлығы алдын ала белгілеп қойылған орындарына барады: күзетші әскерлер шыға берісте күзетте қалды.

Барлық ерлері мен әйелдерінің қолдарына дәстүрлерін аяқтауға қажет болатын жалғыз шыны ыдыстары болды.

Өмірінің соңғы минутында белгілі бір тапсырмалы құрбандықтар шалыну керек болған. Әншілері мен әуеншілері өмірінің соңына дейін өз аспаптарын әуендеткені анық. Мыңдаған жылдардан кейін қабірді ашып көргенде, олардың қолдары әуен аспаптарының шектеріне жан таласа қысып ұстағандары байқалады.

Әмір берілгенде, олар өлтіретін улы ішімдіктерді ішкен. Бір қабірден археологтар ордың ортасынан үлкен, мүмкін, у құйылған қыш ыдысты тапты. Сонан соң барлығы өлімдерін күтуге патшаларымен бірге басқа өмірге өтуге орындарына орныққан. Содан кейін көр қазушылар құрбандыққа малдарын шалып, әншілердің үстіне әуен аспаптарын тастап, өліммен күресіп жатқан адамдардың үстіне ор толғанша топырақпен көмген.

Урдағы Вулли тапқан патша қабірінің әдет – ғұрыптары басқаларынан ерекшеленбеді. Бір жағдайда патшаның денесін шығарып салатын бір адамды, қабірге салмай тұрып өлтірген. Бірақ әдетте әдет – ғұрыптары жоғарыда келтірген салтанатты жүрістерге сәйкес келеді. Жерленетін бөлменің қабырғаларының кейбір бөліктеріне тастар өрілген. Қабырғаға сүйеніп, қолдарына пышақ пен балта ұстаған алты сақшылары жатыр. Олардың алдарында үлкен мыс ыдыс тұрды.

Сақшылардан алыс емес жерде төрт арфашының сүйектері жатыр. Біреуінің қолы әуен аспабына сіресіп қатып қалған. Басқа кеңістіктерін белгілі бір тәртіппен мерекелі, әшекейленген киім киген 64 адамның денелері алып жатыр. Олар еш қарсылықсыз о дүниеге бәрімен бірге бір уақытта аттануы керек еді. 64 санын қасиетті деп, түбегейлі түсіндірудің қажеті жоқ. Бір жағдайда, мүмкін, Шолпан күнтізбегінің 576 күннен тұратын саны болса керек. (Набонид патшаның да сарайында 64 бөлме болған). 64 саны мен оның жарты саны өзінің түсінігін қираған орындар мен Евфраттан Нілге дейін қазылған қабірлерде табылды. Құрбандыққа шалынған 32 патшалар немесе 32 қыздар жайлы сөз екендігі енді рөл атқармайды.

Аитыла кететін нәрсе, 64 әйел өлімге дайындалғанда ашық-қызыл көйлек киген. Бұл ежелден жасыл түс қана емес, қызыл түс те өмірдің түсі екендігін білдірен. Егер мұзды және тас дәуіріндегі адамдар өлгендерге саз балшық жақса, бірнеше мыңжылдықтар өткен соң Ур әйелдері тірілу

мақсатымен қызыл көйлек киген. Жасыл түспен гримделіп, қызыл көйлек кигендер өлімге қарсы жүрген.

Шумерлердің жерленулері мен патшаларының қабірлері скифтерге ұқсас. Скиф патшаларының өлімі сенімдеріне байланысты жерлерін тастап, о дүниеге патшалық жасауға аттанады деген. Скифтер де, басқа да соларға бағынышты тайпалар өздерінің көсемдеріне үлкен құрметпен шығарып салу үшін, салтанатпен жана баспана қорғанын салу керек болған. Геродоттың көркем әңгімесінен және мола қазбаларынан білетініміздей, жерлеу рәсімдері күрделі әдет-ғұрыптармен орындалатын болған.

Герраға (Геродот патшалардың молалары қазылатын жерді осылай атады) патшаның өлімі жайлы хабар естісімен, сағана жасауға кіріскен. Сол уақытта өлген патшаны ұзақ уақытты саяхатқа дайындайды. Скиф әдеттері бойынша о дүниеге кетпей тұрып, көпкүндік өзінің билігінің астындағы елдерден соңғы рет көшуін жасайды. Жер қыртысынан тік қабырғалы етіп, жарық түсетін жағына тура қаратып, мола шұңқырын қазған. Солтүстік және оңтүстік мола орларының қабырғалары батыс пен шығыс қабырғаларынан әрдайым ұзын болып келеді. Тайпа көсемдерін жерлейтін мола орлары орта есеппен 40 м кв., Пазырық моласының үстіңгі жағынан 4 метрге терең, Урсул алқабында – 6 метрге артық. Ағашта көрсетілген белгілерді бақылау, жерлейтін бөлмелер жерленуден бұрын көрқарада емес, алдын ала салынған. Салынатын орынға тасу үшін бөлшектемей тұрып, барлық ағаштар мен кеспелтек ағаштарды әдетте белгілеп қойып, сонан соң мола бөлмелерінің алдын ала белгіліп қойған жерге жиналады.

Міне, тәжірибелі дәрігерлер өлген адамды бальзамдайды. Геродоттың айтуынша, олар “ өлген адамның денесін балауызбен майлап, іштерін кесіп, тазартады, сонан соң сельдерей дөңдерімен, майдаланған купер, ладан және басқа да хош иісті шөптермен толдырады “.

Осылайша дайындалған мумияны дәстүрлі салтанатты жүріске безендіреді. Сонан соң жерлеу жүрісі басталады [131].

Алдында патша денесі салынған көне атты арбалар жүреді, арбалары қоладан жасалған әшекейлі заттармен безендіріліп, қоңыраулар ілінген (3 сурет). Олардың даусы далаға кеңінен таралып, зұлым рухтарды қуып және келе жатқан қаралы жүрісті халыққа хабарлайды. Арбаның соңында безендіріліп киінген жақын туыстары, жора – жолдастары мен қызметшілері ере жүреді. Тайпалардың әдеттері бойынша кейбіреулері о дүниеде әрі қарай қызмет етеміз деген оймен молаға бірге кіреді. Бұл адамдардың өлімдері әрбір көшпендінің жақын жолдастары, патша мінген аттарды бөлісуі керек. Жерленетін бөлменің сыртында соғыс қарулары мен миларынан ұрып өлтірілген бінеше қатар етіп жылқылардың денелерін қойған. Жылқыларының саны әр түрлі; бір жағдайда 7, басқасында 9, ал екі жағдайында 10, төртеуден 14-ке дейін немесе 16-ға дейін. Жылқыларын 2-4 қатардан бойымен жатқызуға тырысқан. Алайда бұл іске аса мән бермеді, жылқыларына арналған аумақтарға байланысты еніне қарай екі қабат етіп салды. Олар да осы жүріске қатысушылар. Отыратын ерлері мен ауыздықтары күміс пен алтынмен көмкерілген, белдікке тағылған

қоңыраулар шылдырлайды. Өлген адамның соңынан тағыда қаруларын, киімдері мен құндылықтарын алып келеді. Қаралы тойға соятын малдары да жай жылжып келеді. Шанды аспанға бұрқырата көптеген атты әскер еріп келеді.

Әшекейленген арбалар, аттарын анық етіп бояған, мерегелі киімдерін алдында тіккен атақтының киімері—осының барлығы ұшы—қиыры жоқ мұнайған жазық даладағы ғажайып сағымды елестетеді [132].

Геродоттың айтуынша, патша өлімінен кейінгі жүріс қырық күнге дейін созылған. Осы уақытта оның денесін өзі басқаруға тайпалардың тұратын жерін шарлап шыққан, ал олар болса шығарып салушыларға тойлар жасап, өлген адамның құрметіне құрбандықтар шалған. Олар осы жүріске ілесіп, жерлейтін жерге келген. Арба қазылып болған мола жанына келіп тоқтайды. Бұл өте күрделі жер асты жасаулары бірнеше бөлмелерімен жалғасып жатты.

Бірінші молаға арнайы жасалған басты бөлмесіне патшаны кіргізеді. Басқа да бөлмелеріне патшаның әйелі мен шарапшысын, қару—жарағын алып жүруші, қызметшілерін көмеді. Арнайы бөлмелерді жылқылар мен аттарына арнады. Сонан соң қаружарақтары, ыдыстары, киімдері мен безендіретін заттарын қойып, скифтер биік қорған соғуға кіріскен.

Бұл рәсім құрбандықтарымен, ас беруімен, жерлеу тойларымен жалғасты.

Патша молаларының үстіне нығыздап салынған топырақ өлген адамның сүйегі мен сонымен бірге салынған байлықтарды мызғымастай ететін болған. Бірақ тығып қойған құндылықтары бөтен олжаны жақсы көретіндерге өте үлкен жем болған. Скиф қорғандары шумерлер патша молалары ұшырағандай жойылуға душар болды, олардың көбісін ежелде — ақ тонаған. Ұрылар патшамен бірге көрге көретін адамдар қатарында болғанып, мола жары құлаған жағдайларда ішіне кіре алды. Патша мүліктеріне ие болғыларыкелген ұрылар өмірлерімен жазғырылды. Бұрын Чертомлык деп аталатын өзенінің бастауында, қазіргі Никопоколь қаласынан алыс емес жерде, Днепр жағалауында ең бірінші қорған қазылды. Биіктігі 20 метр, қазіргі жеті қабатты үйлермен тең Чертомлык қорғаны — Скиф патшалары моласының ең биігі. Қорған б.з.б. IV ғасырдың аяғында скиф патшасы әйелімен бірге нөкерлері, аттары көмілген.

Қалың жер қыртысынан төрт бұрышты терең шұңқырдың бұрышында орналасқан бөлме табылды. Патша әйелімен қызметшісі көмілген бұрыштағы бөлмеден үлкен үйге бірнеше құпиялы — қуысты қабырғалардан жасалған жол апарады. Ол патшаның өзіне арналған. Басқа бұрышты бөлмеде екі ат қосшылары өлген. Ал қалған екі бөлме патша мен оның әйелінің заттары сақталатын қоймалары болған. Басты қабірге жақын жерде атшылары мен аттарына мола орналасқан.

Зерттеуші И. Е. Забелин осы қорғандарға қазбалар жүргізген. Жұмыс 1862 жылы басталған. Қазып бастаған мезеттен саздан жасалған амфор бөлшектері мен қыш ыдыстар, жануарлар сүйектері табылды. Тағы да қазаннан ет сүзетін қоладан жасалған лжау табылған. патшаның қаралы

күніне арналған ас беруде қолданған осы заттарды шығарып салу тойына қатысқандар әдеттері бойынша сынған ыдыстар мен қалған тамақтарын үйіндінің үстіне лақтырған. Бұл жерде темірден жасалған ауыздықтардың жиынтығы, қоладан жасалған ат саймандары мен ауыздықты безендіретін жасаулар жатты.

Қазбалар өте жәй жүріп, жаздық мезгілде археологтар қорғанның негізіне дейін жете алмады. Тек келесі жылы, 1863 жылы үйіндінің ашық - сары топырағынан ашқанда, қара топырақ жапқан күңгірт мола дақтары көрінді.

Үлкен қиындықты басынан өткізіп, өзінің мақсатына жеткен зерттеушінің сезімін елестетуге болады. Алайда ол қуанышты қызықты ашылулар күтіп тұрғанын немесе бұл жерлерде ежелгі қазба іздеушілері болып, көңіл қалдыратын нәрселер бола ма, әлі білмейді. Бұндай қауіптер аяқ асты емес. 1859 жылдың жазының басында бірінші рет қорғандарды қарастырғанда, И. Е. Забелин үйіндінің солтүстік жағындағы, түбіндегі, домалақ терең емес ойдың барын байқады, ол тонаушылар қазбаларының ізі болуы мүмкін.

И. Е. Забелиннің болжамы расталды. Тонаушыларды монументальды құрылыстары жерленгеннің атақтылығының куәландыратынын елемей кетпей, үлкен байлыққа дәмелендірді. Жер қыртысынан ұзынша етіп қазған ор арқылы олар, расында да, патша молаларына кіре алды.

Тоналып жатқан уақытта патша бөлмесінің төбесі құлап, бір ұры астында қалып өлген. Оның сыбайластары өз өмірлерін құтқару үшін тонап алған заттарының кейбіреулерін асыға тастай қашқан. Алайда басқа қорғандар сыланғаннан қазып алғанға дейін XXIII ғасыр бойы ешкім тиіспеген.

Чертомлык қорғанында табылған заттардың көпшілігі ежелгі зергерлік өнер үлгілерін көрсетеді. Сол заман ұсталарының көрнекі өнер шығармалары (садақ пен жебеге арналған қынап) алтын жалатылған пышақ пен қылышқа қалқаншалы жалпақ тілшелері болып табылады. Бұл заттар патшанікі болған, ал олар ұрылар жолынан табылған.

Алайда скиф мола қазушылары бұны бекерге шығарды. Осы жақында ғана 1959 жылы кеңес археологы В. П. Шилов Дондағы Елизавет қорғанында атақты скиф әскерінің бай заттарымен көмілгенін ашты. Ол жерден осындай заттар да табылған. Чертомлык қорғанын табылғандай, қазіргі күні гориттен жасалған төрт бірдей тілшілер мен пышақ пен қылыштан жасалған қоршаулары белгілі.

Патша әйелді көмген бөлмелерді табылған заттар да таңданарлықтай. Оны ағаштан әшекейлеп жасаған саркофагқа салынған, үстіне мерекелі киім кидірген. 2300 жыл бұрын патша әйелдің өлім төсегі мен көйлегінің матасы шіріп кеткен, бірақ оның киімін безендірген көптеген асыл тастары сақталып қалғаны табылды. Солардың орналасқанынан біз атақты скиф әйелінің киімі қандай болғанын елестете аламыз. Көйлегінің матасы шіріп кеткен, бірақ оның киімін безендірген көптеген асыл тастары сақталып қалғаны табылды.

Әйелдің басына ұшы сүйір болып келген, алтыннан жасалған қаңылтыр – гүлдер тағылған бас киімдер кигізген. Оған беліне дейін түсіп тұратын, жиектері сол скиф әйелінің қасында тұрған әйел құдайындай етіп алтын қаңылтырдан жасаған жапқыш жабылған. Бас киімін ілгіштері бар екі алтын маңдайлы сақина толықтырып тұрды. Мойнына арыстан мүсінді, ұштарында шыныдан жасалған моншақтары бар алқа таққан. Білектерінде алтын жалпақ тілшелерден жасалған білезіктер жарқырайды, ал барлық сайсақтарында жүзіктер тізілген, тоғызы тегіс қалқанша тәрізді, ал біреуі ұшып бара жатқан үйректі бейнелейтін оюлы жүзіктер тағылған.

Ханзаданың моласында бозбала – қызметші жерленген. Оның жанында он төрт саздан жасалған амфор тұрды. үшкір, түбіне дейін жететін екі тұтқасы бар, шарап сақтайтын ыдысты осылай атайды. Бозбала патшаның шарапшысы екені белгілі. Осы үйлердің ішінде саздан жасалған жәй ыдыстардан басқа той кезінде қолданған күміс шұңғыл шарап ыдыстары табылған: дөңгелекке орналастырылған жайпақ, екі жанында ұстайтын тұтқасы бар ыдыс, биік құмыра мен ожау. Шұңғыл ыдыстардың үстіңгі жағы алтын жалатып, оюлап, гүлдермен безендірілген. Тұтқасының негізінде айқын салынған, төменгі жағында жыланша ширатылған әйел бейнесі салынған. Ыдыстың ішінде ұзын сапты, ұшы қоладан жасалғанит басына ұқсайтын күміс ожау жатты.

Чертомлык қорғанында табылған үшінші тамаша, нағыз өнерлі үлгі зат – күміс – алтын жалатылған құмыра. Құмыра амфорлы тәрізді, жанында екі тұтқасы бар. Барлық сыртқы жағы айқын бейнелермен көмкерілген. Ыдыстың жоғарға жақтары бұғыны азаптап жатқан грифон мүсіндерімен безендірілген: денесі – сәнді өсімдік оюлы құстар. Амфор иығында аттардың безендірілген сәнді етіп жасаған айқын сахнасы. Біз жайбарақат жайылып жүрген аттарды сонан соң мойнына арқан салып ұсталған, босанғысы келіп бұлқынған аңдарды көрдік (арқан айқын көрінбей қалған). Әрі қарай асау атты ұстауға тырысқан үш скиф көрсетілген. Ақырында, жабайы аңдардың ауыздықтарына бағынғандықтары байқалады. Бір атты атқосшы тізерлеуіне тырысып жатқаны, енді басқасында атты ерттеп, оған шідер салғаны бейнеленген.

Патша қорғандарының қазбалары және грек жазушыларының мағлұматтары Геродоттан бұрынғы скиф әміршілігінің құдіретін және байлығын куәландырады.

Патшалары үлкен отар малға ие болған. Әскери олжаларды бөліскенде, ең жақсысын алған. Бағындырған тайпалардан ол арыстанды үлесін алып отырған.

Сақ қорғандарына жалғыз адам және аттар көмілмеген жасалған археологиялық қазбалар нәтижесінде құнды заттар ортаға шыққан. Бұл заттар арасында ерлер, аттың басқада заттары, қазандар, оқтар, пышақтар, қылыштар, маржан тастар, табылған. Ат ертоқымдары табылған заттар арасында маңызды орын алуда. Көшпенді өнерінің ең белгілі ерекшеліктері ат ер тоқымдарында көреміз. Әсемденген ат-ер тоқымдарының ең әдемілері Пазырық қорғанынан табылған. Аттардың табылған жайында өте нәзік

жасалған және түрлі суреттегі салған таға үзеңгі ауыздық секілді ертоқымдар табылған Ерлердің жан-жағы көбінесе шашақтармен әдеміленген. Үстері болса аңызға айналған жануарлармен безендірілген. Ат және киік маскалары да табылған. Бұл маскалардың беті өте әсем өрнектелген. Бұл маскалардан басқа жолбарыс маскасында табылған. Сақ қорғандарынан көптеген алтыннан жасалған басшылық алқа білезік сырға жүзіктер табылған. Қорғаннан табылғандар кеңнен, ағаштан, жүннен және топырақтан болған. Кеңнен табылғандардың көбі бронзы және алтын еді. Топырақтан болса түрлі ыдыстар, құмыралар жасалған Жүн және киізден жасалған заттар арасында кілемдермен, қалылар маңызды орын алуда еді. Ағаштан жасалған заттар болса жиһаздар. Қорғандардан Есік, Құл Оба және Пазырық қорғандары маңызды орын алуда.

Сонымен, шумерлер мен скифтердің жерлеу әдеттері тіпті толығымен сәйкес келетіндігі анық. Осы дәлелдеме скифтер көшпенді шумерлер екеніне дәлелге сүйенуге мүмкіндік береді. Сол кезде шумерлер өз билеушілерін алып жүрген уақытта көшелер мен алндарда көптеген адамдар жүріп, өздерінің ұсталық кәсіптерінен әр түрлі заттар, жылтыраған бағалы заттарға дейін сатқан. Киелі тұтылған бұндай күндерде көшелерде, ғибадатханаға өз құдайларына және құдай әйелдеріне табыну үшін ағылған.

Сонда болған жағдайлар адам тарихының өзгерісті кезеңі деп атауға болады: сол жерде өркениет пайда болды. Батпақты жердің жағасына орналасқан егіншілердің ұрпағы бізге Шумер деп аталған елдің шумерлері ретінде белгілі. Олар өз отандарының кемшіліктерін бүкіл адамзат баласының өркендеуіне ықпалын тигізген артықшылыққа айналдырды.

2.4 Ата-бабалар аруақтарына сиыну дәстүрі

Иль-бити және аруақтарды құрметтеу. Шумерлер өлген туыстарына құрметпен қарағандықтан, өлген атақты батырлар мен патшаларын ерекше жерлеген. Оларды әнге қосып айтып, құрбандықтар шалған. Өлген туыстарының рухы өмірді жалғастырады деп сенген. Мысалыға осындайды қазақтардан көруге болады, өйткені бұрынғы заманнан қазақтар өлген туыстарының рухына табынған. Қазақтардың діни түсініктерінде өлім адамның жоқ болуын емес, жаңа күйге өтуін немесе қайта туылады деген сенімдері бар. Туыстарының рухы қорғаушы немесе қамқоршы деп саналған. Рухқа табыну тайпалар мен тектерге өлгендерді қастерлеп көмуіне және ата – бабаларына табынуға себеп болды. Қасиетіне қарай қарама – қайшы түрде күнәға батқан адам «жаны» деңгейден деңгейге саяхаттайтын, теңіздің төменгі қабатындағы дүниеге не рухтардың қуғынына түседі – міс. Міне төменгі дүниенің кейбір аттары: Ерлік, Бапу – хан, Мар және т. б.

Бұрынғы заманнан – ақ қазақтар о дүниеде өмір бар деп сенген, ал бұл болса тамырымен ежелгі шумерлерге кетеді, өйткені шумерлер де өлгеннен кейін өмір бар деп сенген. Осылайша, Жоғарғы құдай Ануды әдетте «әкелердің» құдайы деп атаған. Ежелгі шумерлердің әйел құдайының аты Нинмах «құдай шеше», ал Тамуз құдайының аты - «шынай ұл» дегенді білдірді. Бұл ежелгі ата – бабаға табынудың қазіргі қалдықтары «иль - бити», «үйдің құдайы», үйді қорғайтын – рух – үй ошағының табынуы. Бұл ежелгі ата – бабалар табынушылықтары о дүниеге табынудың сырт ойларын тапқан, о дүниеде өмір бар деген сеніммен тығыз байланыста. Ең мызғымас дәстүр ата – бабаларын құрметтеумен де байланысты. Туыстарының молаларына барады. Оларға «сый көрсетеді», сөйлеседі.

Өліп бара жатқан қарттары өз туыстарын қорғауға ғана үміттенеді. Олар да кезінде өлгендерден көмек күткен. Сонан соң туыстары кеңес береді деп түс көруді күткен.

Отбасының мүшелері бірге болу үшін, өлген туыстарын есік алдына немесе еден астына көму ғұрыптары болған. Ата – аналарының үйін сату ең соңғы істері болған.

Жерлеу рәсімдерінде туыстары алба – жұлба киім киіп, барабан қағып, қазаны хабарлап, жиналатын үйге қарай жүрген.

Өлген адамның туыстары барлық құдайларынан өлген туысын өлілер патшалығына барғанда даңдайсытып жібермеуін сұрап, барлық ғибадатханаларды және төңіректерді айналады.

Жерлеу кезеңдерінде қатты қайғырулар болады. Беттерін тырнап, пышақпен денелерін кесіп, жоқтау айтып қайғыны үдете түседі. Молаға өлген адаммен бірге бірге сүйікті малдары мен қызметшілері бара жатқан кездегі денелерін кесу ежелгі «өлімге шығарып салу» әдетінен келе жатыр. Осыған байланысты шумерлер өлген туыстарына табынуды «иль - бити» немесе «рухтар үйі» деп атаған және бұл түріктердің аруақтарға табынуы болып табылады [133].

Түріктер өлімді жанның денеден бөлініп шығуы немесе шыбын жанының шығуы яғни көрінбейтін күйде болуы деп санаған. Олардың түсінігі бойынша рух өлмейтін және қасиетті болған. Шумерлер сияқты түріктер туыстарының рухына құрбандық шалған, олар мал етімен қоректенеді деп, шалған құрбандықтарын майымен отқа тастаған. Түріктер ата – баба аруақтарынан түс беретінін күткен. Мысалы оларда мынандай аңыз бар: «Егер қасиеттілерге отқа майды жиі салып тұрсаң, онда оларда түсіңе жиі кіріп тұрады, ал егер балаларға сыйлықты жиі беріп тұрсаң, киіз үйіңе жиі келіп тұрады». Ата – бабалар аруақтары жайлы Ш. Уәлиханов былай деп жазды: «Қазақтардың ата – баба аруағын қастерлеуі әлі күнге дейін өз күшінде. Олар қиналған сәттерінде шешімін табу үшін соларды шақырады. Барлық сәттіліктерін қорғаушы аруақтардан деп білген. Аруақтардың даңқына арнап әртүрлі малдарды құрбандыққа шалады, ал кейде әдейілеп табыну үшін молаларына барады. Бұл қазақтардың жалғыз қасиеттері». Қазақтар ата – баба аруақтарына құрбандық шалу арқылы, олардың қамқорлықтарын қолдана тоырып, бақытқа, байлыққа әрі ықыласқа ие бола аламыз деп сенеді. Бұл сенім қазақтардың «Тіріге сый берген, би болады, өліге сый берген, бай болады» деген мақалына негізделген.

Өлген үлкендерге тағзым аталарға құрмет “әке құқығының” сенімдегі белгісі Азия ғұндары табғачлар және көктүріктер және бірнеше рет қасиетті үңгірлер алдында аталарын құрбан атаған. Түрік мазарларына жасалған қиянат ауыр бір түрде жазаланған аталарға тән естеліктерді қасиетті санған. Атиланың бірінші Балқан сапарының бір себебі де ғұн хандарының мазарларының Визанстың Маргос діндері тарапынан ашылып ұрлануы еді. Миладтан бұрын 79-шы жылда ұқсас бір қиянат оқиғасы Танқю Моғол О-хуандарға қарсы соғысқа мәжбүр еткен. Монғолдарды және Византиялықтарды бұл ұрлыққа итерген себеп ескі түріктерде өлгендердің қарулары құнды заттары кейде аттармен бірге заттары Әйелдердің асыл заттарымен бірге көмілуі еді. Осылайша арғы дүниеде рахат өмір сүруінің қамтамасыз етілгенін санайтын еді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көне түріктердің діни наным-сенімдерінің түрік қағанатының құрылуымен қалыптаса салған жоқ. Ол өзінің бастауларын сонау қола, темір дәуірімен сақ, ғұн, үйсін, қаңлы дәуірлерінен алады. Көне түріктердің діни алғашқы анимистік, фетиштік, натуралистік, тотемдік сенімдерді жинақтаған үлкен кешенді сенім болып табылады. Түрік діни жүйесі табиғат пен үйлесімділіктің діни болған.

Көне түріктердегі Тәңірі, Ұмай, Жер – Су культтері және шамандық кейіннен басқа әлемдік діндердің ығыстыруымен өзінің бұрынғы ықпалынан айрылса да, әдет – ғұрыптар, салт – дәстүрлер және әртүрлі ырымдар арқылы XX ғасырға дейін сақталып келді. Оны бүгінгі түркі халықтарының фольклорында аты өзгерсе де қызметін сақтап қалған жырлар мен аңыздар, ертегілер дәлел бола алады.

Көне түрік жерлеу ғұрпында ерекше маңызға ие – жылқы- қазақ, қырғыз және Алтай халықтарының жерлеу ғұрпында XIX ғасырға дейін бұзылмай сақталып келді. Оған орыс этнографтарының сол кезеңде жазылған естеліктері мен күнделіктері дәлел бола алады. Бүгінде кең байтақ территорияға орналасқан түрік халықтары жүздеген жылдар бойы бір – бірімен байланыссыз және әртүрлі діндерді ұстанып жүрседе сонау көне түрік дәуіріндегі мәдениетінен әдет – ғұрыптарынан сабақтастығын үзбегеніне көз жеткізу қиын емес. Солай бола тұрса да бүгінде көне түрік дініне байланысты көптеген мәселелер өз құпиясын өз ішіне бүгіп жатыр. Бұл тақырып терең зерттеуді қажет етеді. Соңғы кездері бұл мәселеге байланысты зерттеулердің жиірек жарық көруі қуантады. Десек те, өкінішке орай олардың басым бөлігі мәселені тек бір қырынан ғана өз нәтижесін беріп, түріктердің діни дүниетанымын толық түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен, ежелгі түркі халықтарының исламға дейінгі мәдениетіне қатысты әлі де ғылыми тұрғыдан зерттелмеген мәселелердің көп екендігін атап айтуымыз керек. Бұл қиын да мәртебелі жұмыстың орындалуы осы түркі халықтарының бүгінгі және болашақ ұрпағының қасиетті борышы деп білген жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

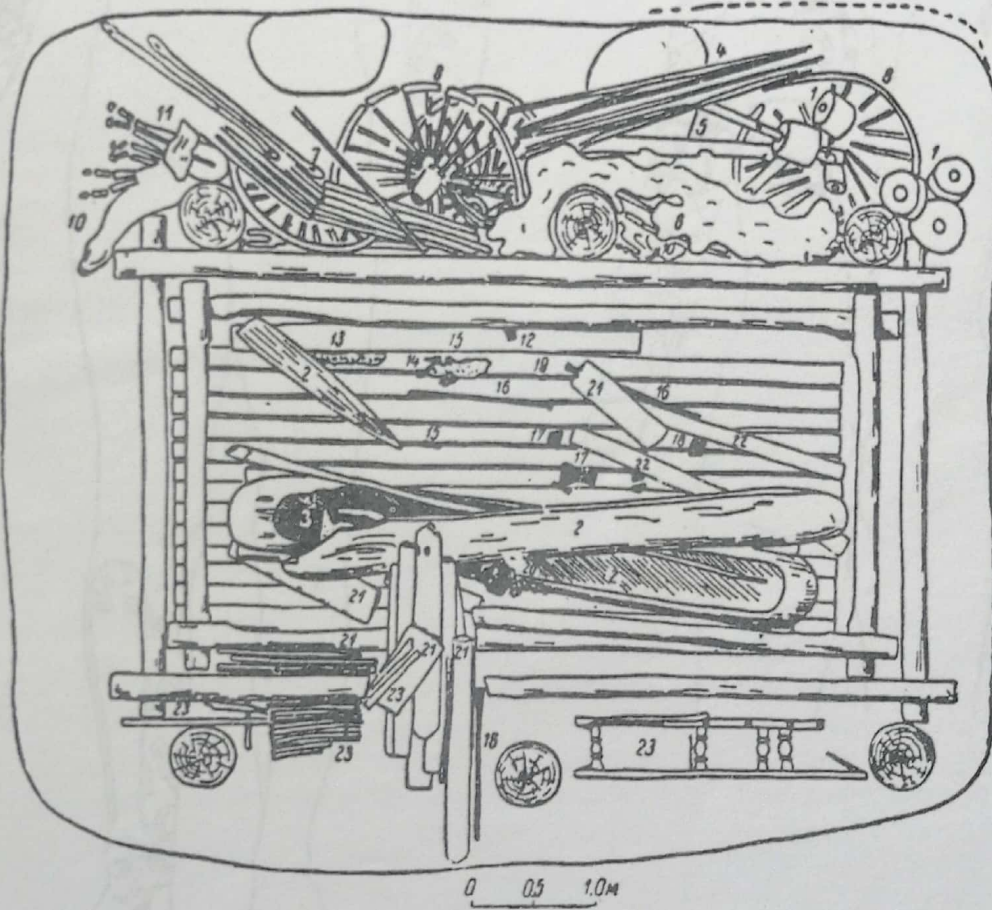
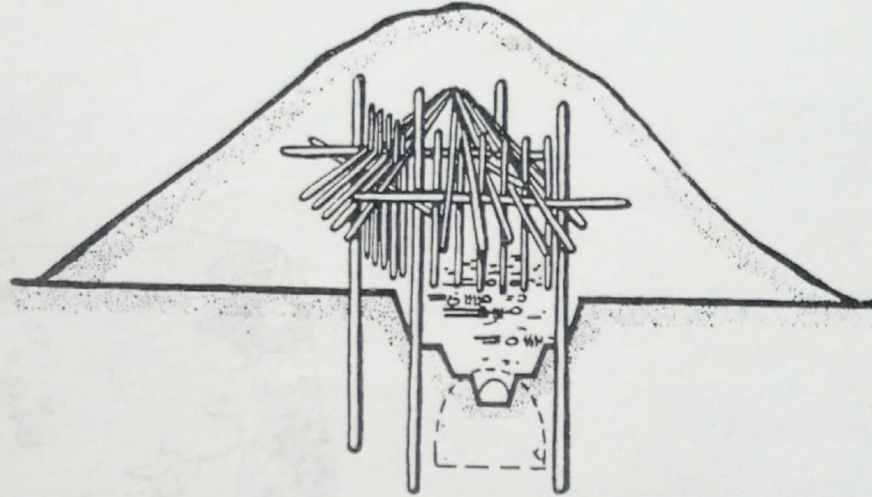
1. Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности. СПб., 1897.
2. Бичурин Н. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. А., 1998.
3. Мелиоранский П. Памятник в честь Куль-тегина. А., 1966.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951;
5. Бартольд В. В. Тюрки – двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. А., 1998
6. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., 1991; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951;
7. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., 1991.
8. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969, 336 с.; Толеубаев А.Т. Реликты домусульманских верований в семейной обрядности казахов. А., 1991. 272 с.
9. Кляшторный С. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
10. Гумилев Л. Көне түріктер. А., 1994.
11. Илхам Дурмус. Искитлер. Анкара, 1993. 21 б
12. Жавид Байсун М. Тарих Дергиси. Истамбул, 1969.
13. Алым Карамөрсел .Түркілер. Түрклерде мезар геленеги. Анкара, 2002
14. Зия Гөкалп. Турк ұйғарлығы тарихи. Анкара, 1991.
15. Эрол Гюнгор. Тарихте түріктер. Анкара, 1991.
16. Кафесоглу Ибрахим. Түрк милли культуру. Истамбул, 1998.
17. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы. Тюркологический сборник. М., 1972. С. 213-226
18. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951, 37 б.
19. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы... 215 б.
20. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінгі күнге дейін). Төрт томдық. I том, Алматы, 1996, 385 б.
21. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы. Тюркологический сборник. М., 1972. С. 209.
22. Кафесоглу Ибрахим. Ески түрк дини. Түрк дили ве едебиаты. XIII. Истанбул, 1965.
23. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., 1991, С. 261.
24. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. А., 1994, 75 б.

- 25.Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы. Тюркологический сборник. М., 1972. С. 267.
- 26.Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., 1991. С. 267.
- 27.Ақатаев С. Күн мен көлеңке. Алматы, 1990. 48 б.
- 28.Аджи М. Тайна Святого Георгия. А. 1997. С. 131.
- 29.Уәлиханов Ш. Қазақтың бақсы балгер. 21 бет.
- 30.Сүлейменов О. Аз и Я. А. , 1992, 259 б.
- 31.Немет Г. Түріктің ерте кезеңдері. 306 б.
- 32.Кафесоғлу И. Ески түрк дини. Түрк дили ве едебиаты. XIII. Истанбул, 1965, 34 б.
- 33.Салғара Қ. Сиуңну. А., 1998, 44 б.
- 34.Салғара Қ. Сиуңну. А., 1998, 107 б.
- 35.Салғара Қ. Сиуңну. 118 б.
- 36.Потапов Л. Алтайский шаманизм. 263 б.
- 37.Гумилев Л. Көне түріктер. 75 б.
- 38.Потапов Л. Алтайский шаманизм. 264 б.
- 39.Потапов Л. Алтайский шаманизм. 264 б.
- 40.Толеубаев А. Реликты домусульманских верований... 146 б.
- 41.Гумилев Л. Көне түріктер. 73 б.
- 42.Сүлейменов О. Аз и Я. А. , 1992, 274 б.
- 43.Безертинов Р. Тенгрианство. 75 б.
- 44.Уәлиханов Ш. Тандамалы. А., 1984, 17 б.
- 45.Ибн Фадлан. 355 б.
- 46.Қоңыратбаев Ә. 361 б.
- 47.Қазақстан тарихы. А., 1996, Т.І, 385 б.
- 48.Сүлейменов О. Аз и Я. А. 1992. 264 – 265 б.
- 49.Стеблева. К К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы. 217 – 218 б.
- 50.Ежелгі дәуір әдебиеті. А., 1998, 12 бет.
- 51.Ежелгі дәуір әдебиеті. А., 1998, 13 – 14 б.
- 52.Потапов Л. Алтайский шаманизм... С. 268
- 53.Қазақстан тарихы Т І, 384 б.
- 54.Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. А., 1996, С. 84.
- 55.Қоңыратпаев Ә. Оғыз- кыпшақ ұлысы. А, 1982, 128 б.
- 56.Орынбеков М. С. Верования древнего Казахстана. А., 1997, С. 8.
- 57.Сонда. 8 б.
- 58.Потапов Л. Алтайский шаманизм ... С. 285.
- 59.Потапов Л. Алтайский шаманизм... С. 285 .
- 60.Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951, С. 3.
- 61.Орынбеков М. С. Верования древнего... С. 8.
- 62.Ежелгі дәуір әдебиеті 124 б.
- 63.Орынбеков М. С. Верования древнего ... С. 9.
- 64.Орынбеков М. С. Верования древнего... С. 8.

65. Грач Д. А. Древние кочевники в центре Азии. С. 68.
66. История и археология Семиречья. С. 63.
67. Потапов Л. Алтайский шаманизм ... С. 286.
68. Орынбеков М. С. Верования древнего Казахстана. С. 10.
69. Орынбеков М. С. Верования древнего Казахстана. С. 10.
70. Толеубаев А. Реликты доисламских верований... С. 43.
71. Абрамзон С. М. Рождение и детство киргизского ребенка. Л., 1949г. С. 81 – 86.
72. Толеубаев А. Реликты доисламских верований... С. 44.
73. Толеубаев А. Реликты доисламских верований... С. 125.
74. Орынбеков М. С. Верования древнего Казахстана. С. 24.
75. Потапов Л. Алтайский шаманизм. С. 287.
76. Потапов Л. Алтайский шаманизм. С. 287.
77. Потапов Л. Алтайский шаманизм. С. 290.
78. Грач Д. А. Древние кочевники в центре Азии. С. 69.
79. Потапов Л. Алтайский шаманизм. С. 289.
80. Грач Д. А. Древние кочевники в центре Азии. С. 91.
81. Әбілқасымов Б. Телқоңыр. Қазақтың көне наным – сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. А., 1993. 90 б.
82. Әбілқасымов Б. Телқоңыр. Қазақтың көне наным – сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. А., 1993. 90 б.
83. Кенин – Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор Тувинского шаманства (конец XIX – начало XXв.) Новосибирск, 1987. 15 б.
84. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена Т. I. А., 1998. С. 361.
85. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 – кітап. А., 1998. 218 бет.
86. Кафесоғлу И. 9 б.
87. Кафесоғлу И. 10 б.
88. Кафесоғлу И. 10 б.
89. Потапов Л. Алтайский шаманизм. С. 261.
90. Уәлиханов Ш. Қазақтың бақсы балгер. /Таңдамалы. А., 1984. 10 бет.
91. Қоңыратбаев Ә. Оғыз - қыпшақ ұлысы және шамандық культі. А, 1982. 127 б.
92. Салғараұлы Қ. Сиунну. А., 2000, 31 – 35 б.
93. Қоңыратбаев Ә. Оғыз - қыпшақ ұлысы және шамандық культі. 128 б.
94. Сонда
95. Сонда
96. Инан. А. Мұсылман түріктерде шаманизм қалдықтары // Илахиат факултети. Анкара, 1952.
97. Кафесоғлу И. Ескі түрік діні. 17 – б. Мұнда И.Кафесоғлу М. Элиаде, В. Шмидт, В. Эверхардтың еңбектерінде айтылғанын айтады.
98. Кафесоғлу И. 18 б.

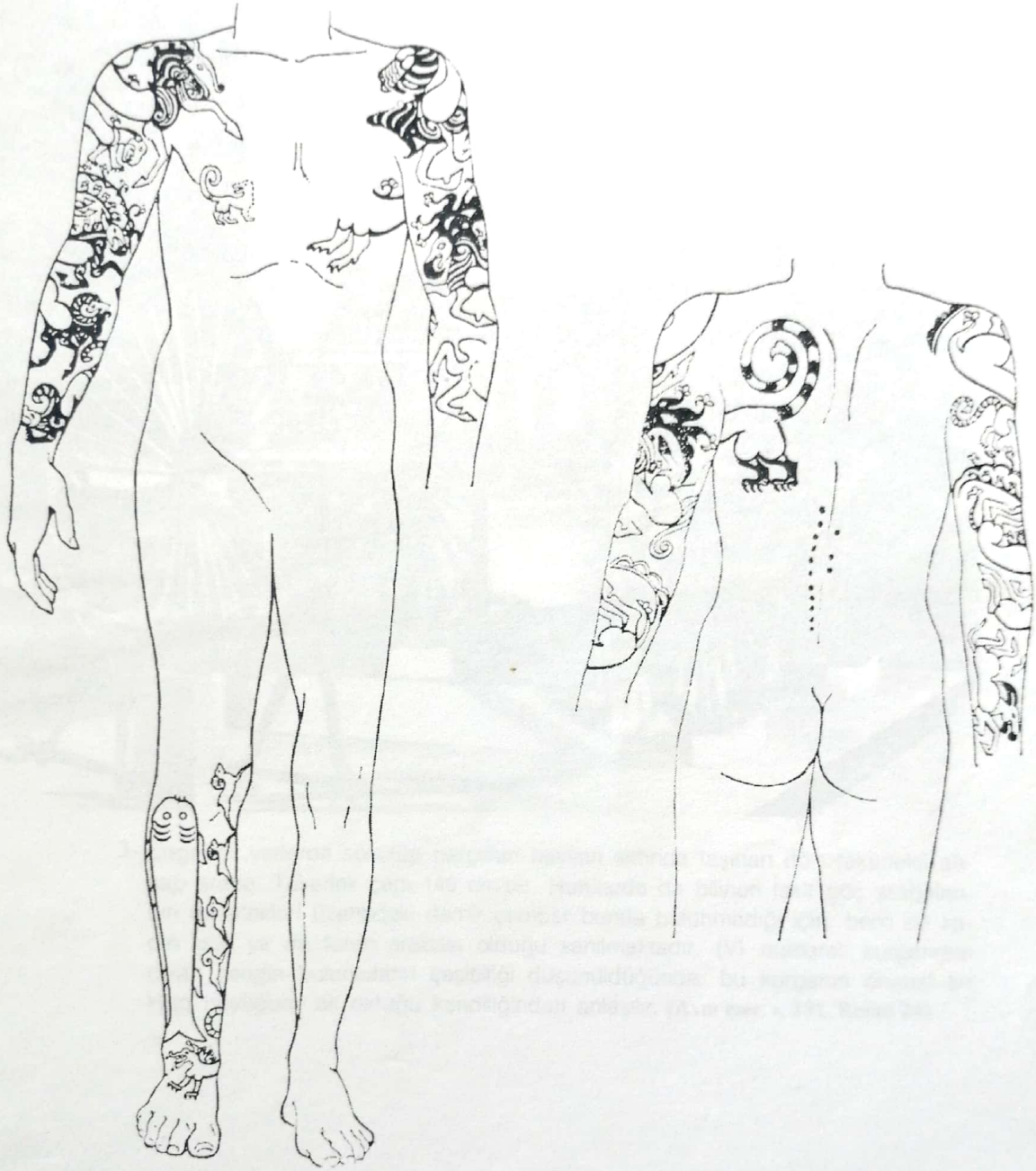
99. Сонда

100. Анучин В.И. Очерки шаманства. М., 1974. 13–19, 28б.
101. Кансюба Д. В. Кемерова. Тюрки, ареал, религия. М., 1976. С. 94
102. Потапов Л. Алтайский шаманизм. С. 45
103. Потапов Л. Алтайский шаманизм. С. 18–19.
104. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена Т. I. А., 1998. С. 200.
105. Гумилев Л. Көне түріктер. 83 б.
106. Гумилев Л. Көне түріктер. 83 б.
107. Кафесоглу И. ... 121 б.
108. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I, М., 1952, С.167; Марғұлан Ә. Қазақтың бақсы балгерлері // Қазақтың халық музыкасындағы халық дәстүрі. А., 1978.
109. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена Т. I. А., 1998, С. 234.
110. Савинов Д. Г. Народы Сибири в древности. М., 1981, С. 58.
111. Безертинова А. Тенгрианство... С. 134
112. Төлеубаев А. Реликты домусульманских верований... С. 106.
113. Төлеубаев А. Реликты домусульманских верований ... С. 108.
114. Манас. М., 1960 С. 50
115. Шипилло Б. П. Верования и обряды... С. 248–252.
116. Годкова А. В. Ток – кала. Автореф. Нукус 1964. С. 18.
117. Гумилев Л. көне түр... 257 – б.
118. Савинов Д. Г. Народы Сибири древ... С. 59.
119. Худяков Ю. С. шаманизм и мировые религии у Киргизов в эпоху средневековья. Новосибирск 1987 С. 69
120. Худяков Ю. С. шаманизм и мировые религии у Киргизов в эпоху средневековья. Новосибирск 1987 С. 70.
121. Салғараұлы Қ. Сиуңну... 35 б.
122. Салғараұлы Қ. Сиуңну... 65 б.
123. Бартольд В. В. Тюрки – двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. А., 1998, С. 12.
124. Бұлұтай М. Ата – баба діні... 49 – б.
125. Нестров С. П. Конь в культах тюрк... Новосибирск 1986 С. 12.
126. Савинов Д. Г. Народы Сибири древ... С. 58.
127. Безертинов А. Тенгрианство... С. 134.
128. Төлеубаев А. Реликты домус... С. 106.
129. Шипилло Б. П. Верования и обряды... С. 248–252.
130. Годкова А. В. Ток – кала. Автореф. Нукус. 1964. С. 18.
131. Абдулкадыр Инан. Шаманизм, тарихте ве бу гун шаманизм. Анкара 1954 89 – б.
132. Таню Хикмет. Турклерин дини тарихчеси. Стамбул 1998 19 – б.
133. Шенер Ж. Шаманизм. Истамбул 1997. 27 – б.

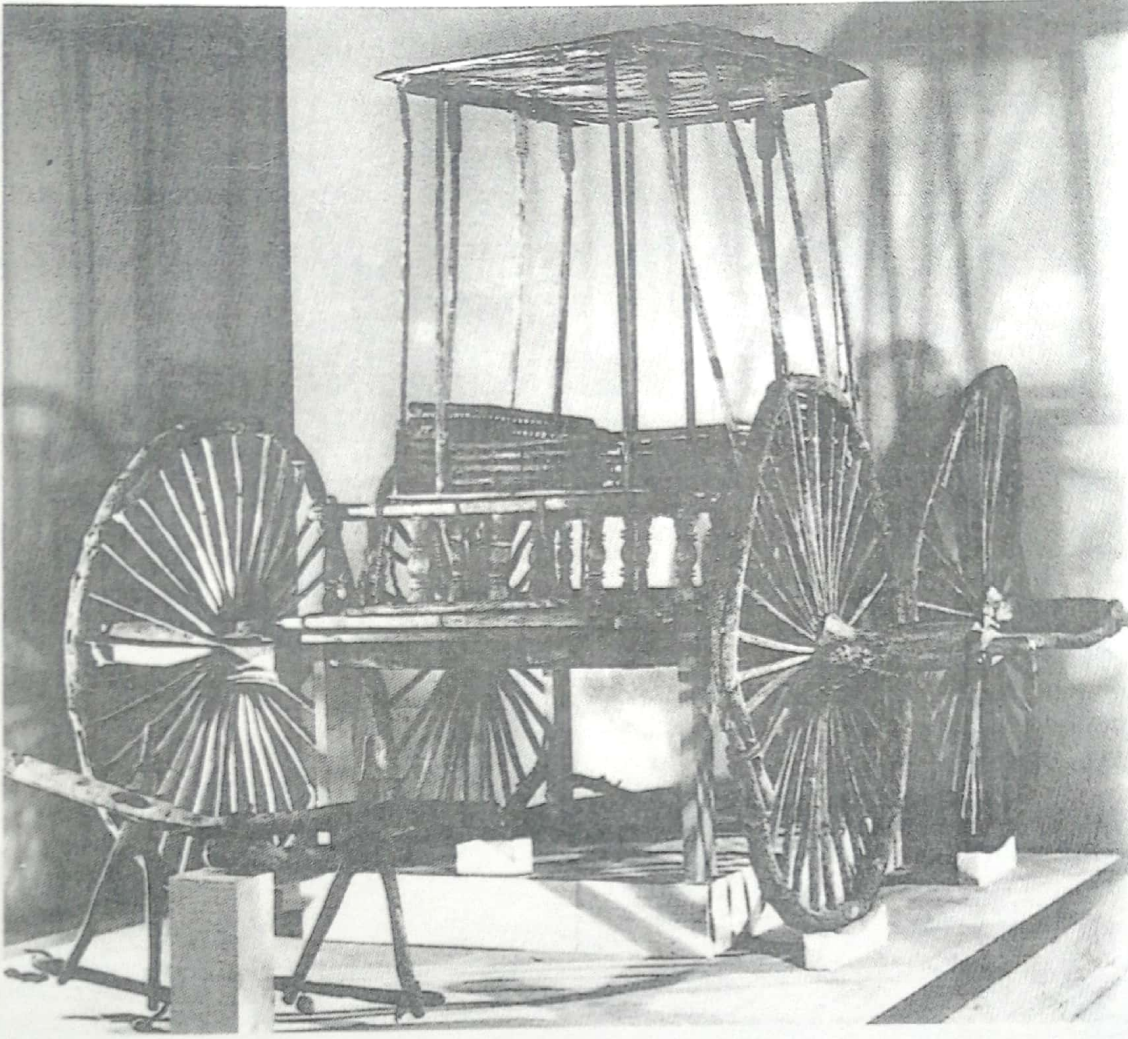

1 - Kurgan kesiti : (V) numaralı Pazırık kurganının mezar odası planı ve bulunan eşyâların yeri:

1. Araba tekerlekleri 2. Kapağıyla beraber tabut 3. İnsan kemikleri 4. Araba dingilleri 5. Merdiven 6. Pazırık halısı 7-9. Araba parçaları 10. At kadavrası 11. Keçe yaygı-duvar örtüsü 12. Toprak kap kalıntıları 13. Keçi kafatası 14. Koyun kafatası 15. Masa ayakları 16. Çadır direkleri 17. Kemikten davul kasmağı 18. Keçe parçası 19. Kemik kap 20. Kadın baş takısı 21. Mezar odasının çatısından kalaslar 22. Araba parçaları 23. Arabanın trabzan parmaklığı (E. Fuat TEKÇE, Altaylardan Bir Halının Öyküsü, PAZIRIK, s.20, 1993-Ankara)

2- Hayvanların çeviklik, hız ve kuvvet gibi çeşitli fiziksel niteliklerini simgesellik yoluyla kendilerine geçirebilmek için kol ve bacaklara hayvan döğmeleri yapılmış bir gövdenin önden ve arkadan görünüşü. (Aynı eser, s. 55, Resim 5)

3- Engibeli yerlerde sökölüp parçaları hayvan sırtında taşınan dört tekerlekli ahşap araba. Tekerlek çapı 140 cm'dir. Hun'larda da bilinen İskit göç arabalarının tekerlekleri üzerindeki demir çember bunda bulunmadığı için, belki de kadın göç ya da tören arabası olduğu sanılmaktadır. (V) numaralı kurgandan çıkan zengin buluntuların çeşitliliği düşünüldüğünde, bu kurganın önemli bir Hun büyüğüne ait olduğu kendiliğinden anlaşılır. (Aynı eser, s. 191, Resim 24)